

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL.

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/2.3 - 140.

HARMADIK ÉVFOLYAM

ELSŐ SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1894.

TARTALOM.

I. AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL. (I.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	1
II. KÉPÖSSZETÉTEL ÉS HANGULATVÁLTOZÁS. — <i>Beóthy Zsolttól</i>	39
III. AZ IDŐ ELMÉLETE. (I.) — <i>Posch Jenőtől</i>	47
IV. A MODERN PRAERAFaelista MŰVÉSZET. — <i>Lyka Károlytól</i>	74
V. LUCRETIUS CARUS. (I.) — <i>Hegedüs Istvántól</i>	84
VI. FÜGGŐ KÉRDÉSEK AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ ÚJABB VISZONYÁBAN. — <i>Várnai Sándortól</i>	109
VII. MOSSO AZ ELFÁRADÁS RÓL. (I.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	125
VIII. IRODALOM. Ifj. Mitrovics Gyula: « <i>A valóságéréről.</i> » k. f. — « <i>Mind.</i> » —r—ó. — « <i>Archives d'anthropologie criminelle de criminologie et de psychologie normale et pathologique.</i> » —n—r. — « <i>Revue dhilo-sophique de la France et de l'étranger.</i> » —n—r.	137

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL.

— Első közlemény. —

I.

Parlamentarismus és német alkotmányosság.

A német nemzet nagyszerű osztályrésze a modern emberiség szellemvilágában fölüllál minden kétségen. A tudomány nem egy ágában ismerik el manap, inkább mint valaha, még az angol, francia és olasz bűvárok, gondolkodók legkitünőbbjei is, hogy *«Germania docet»*. Ámde a politikában — az elméletiben nem kevésbé, mint a gyakorlatiban — messze mögötte maradt mindeddig a németiség nyugat nagy cultur-népeinek. Igaz, a természetbűvárok mondják, hogy mennél nemesebb valamely állati organismus, annál hosszabb idő kell neki, míg elérheti a maga biológiai fejlődésének azon fokát, a melyen az érettség teljes mérve beigazolódik; lehet, hogy a nagytehetségű német nép geniusa — ezen mélyelnű genius — még ma sem érte el a saját biológiai fejlődésének ezen fokát, míg a gyöngébb csontú és kevésbé nagy agyvelejű francia már túlhaladta a férfikorát, és az angol is már túl van a maga ifjúkorán.

Legyen bárhogy, a politikában, még pedig az elméletben nem kevésbé, mint a gyakorlati államéletben, a németiség még ma sem jutott el a saját fejlődésében azon fokra, melyen akár a francziával, akár az angollal diadalmasan versenyezhetne.

Nézzük csak, minő jellemző vonásokat mutat a német-ség az államéletben a legutóbbi két évszázad történelmében. 1708-ban Anglia már teljes élvezetében van azon politikai szabadságnak, melyet neki a dicsőségteljes 1688-diki forradalom lezajlása után a «*Declaration of Rights*» és a «*Bill of Rights*» alapján Oraniai Vilmos államférfíúi bölcsesége biztosított. Megszűnt, rég megszűnt már ekkor Angliában minden kasztválaszfal, a törvények uralma alatt állott az egész angol nemzet születési különbség nélkül; csorbíthatlan volt ekkor már, mert rendes bírói oltalom alatt állott úgy a gondolatszabadság és lelkiismeretszabadság, mint a szólásszabadság, a gyülekekezési és társulási jog; minden ostromon, sőt minden kételyen felül állott az önkormányzat, úgy a nemzeti, mint a helyhatósági; az angol állampolgárt nem érhetette sem a kormányközegek, sem a katonaság, sem a király részéről a legcsekélyebb sérelem, melyet a százados alkotmánypolitikai harcokban megedzett és a társadalom valamennyi rétegében gyökeret vert jogrend alkotmányjogilag hivatott őrei azonnal meg ne orvosolhattak, vagy ha kellett, keményen meg ne toroltak volna.

A hajszála sem görbülhet meg az angolnak, még ha annyi ellensége volna is, mint a hány hajaszála van a fején — írja vala pár évtized múlva *Montesquieu* a «*Notes sur l'Angleterre*»-ben. Ugyanebben az időtájban, 1705-ben mennyire lealázó helyzetben volt azonban még az emberi méltóság, a német-ség a maga «*Római szent birodalmá*»-ban! A hűbéri kasztrendszer bambán kegyetlen béklyóiban nyögtek még a nép, milliói; a szabadságot nem, hanem csak szabadságokat, előjogokat, különjogokat, kiváltságokat élveztek a fő- és alsónemesség, meg a papság hozzátartozói, no azután meg a városi polgárság is bizonyos mértékben; a fejedelem jogkörét azonban a hűbériség kötelekein kívül nem korlátozta semmiféle intézmény, sőt azt sem tudta volna senki

megmondani, hogy a fejedelem jogkörének tulajdonkép hol végződnek a határai?

Nagyon jól tudta ezt *I. József* császár; azért, mivel-hogy megharagudott az egész bajor nemzetre, fogta magát és legott kiadta a maga legfelsőbb rendeletét, miszerint: «Az öszves bajorokat föl kell akasztani. Kegyelem útján azonban megengedtetik nekik, hogy tiz-tiz bajor sorsot húzzon és csak az akasztassék föl, a kire éppen a sors esik».¹ E rendeletet nem hajtották ugyan végre, mert maga *I. József* önként elállott annak végrehajtásától; de, kérdem, nem csukatta volna-e Angliában tébolydába a parlament 1705-ben azt a ministert, a ki ilyen rendelet kibocsátására hagyta volna magát ragadtatni?

Waterloo után megakadt ugyan hosszabb időre a szabad politikai fejlődés, majd csak hogy nem az egész szárazföldön. Még a *Schweiz* is érezte a «Szenszövetség» dermesztő súlyát; csakis a messze Norvégia zúzmaratelt kakukfüves mezőin lélekezett szabadon a nép amúgy istenigazában. Az államhatalom minden egyéb szárazföldi államban szűkre szabta a szabadságot; csak két nagy elvet nem mert nyíltan megsérteni, sem Franciaországon, Hollandiában, Spanyolországon, Portugalliában, sem Olaszország nagyobb-kisebb államaiban, hogy az akkor még absolutistikus Dániát és a szabadságot a maga rendi alkotmányában élvező Svédországot ne is említsem. E két nagy elv volt: először a nemzeti önkormányzat vagy legalább a kormányhatalom ellenőrzése többé-kevésbé népképviseleti vagyis oly alapon, mely nem csupán a főnemeseknek, alsóbb nemeseknek (mint mi magyarok mondanók: a köznemeseknek), papoknak és vagyonos városi polgároknak, de az alsóbb néprétegek fiainak is juttatott már bizo-

¹ Hormayr: Lebensbilder 256. l.; idézve Bluntschlinál: az «*Allgemeine Staatslehre*»-jében 443. l.

nyos osztályrészt a politikai jogok gyakorlásában és másodszor az állampolgári jogegyenlőség elve, vagy a hol ez még behozva a maga egészében nem volt. azon alkotmánypolitikai elv. mely a középkorból öröklött kasztszerű rendi válfalak teljes ledöntésére ösztönözte még a legaristokratikusabb román államokban is a hangadó politikusokat. Valóban, a «*Szent-szövetség*» legrémlatesebb orgiáinak éveiben is. 1815-től 1830-ig, sem Franciaországon, sem Spanyolországon, Portugáliában, sem Toscanában vagy Sardiániában, de még mindkét Sicilia királyságában sem tartották volna felvilágosult, józan hazafinak azt az embert, a ki azt kívánta volna, hogy úgy az iparosokat, mint a földműveseket szigorúan távol kell tartani a közügyektől s azon kell lenni, hogy sem amazok, sem emezek a közügyekre ne is gondolhassanak. Még XVIII. Lajosnak, sőt még a hirhedt «*Ordonnance*»-ok kieszelőjének, *Polignac* herczegnek, X. Károly ezen vészthozó miniszterének sem jutott volna soha eszébe egy ily retrograd ötlet; és ime ugyanezen időtájban a németek legnagyobb költője, *Goethe* egész leplezetlenül kimondja egyik barátjához intézett levelében, hogy: «a czipész maradjon a kaptafa mellett, a földműves meg járjon az ekeszarva után, hanem a fejedelem tanulja meg azt a mesterséget, hogy hogyan kelljen kormányozni». («*Der Schuster bleibe bei seinem Leisten, der Bauer hinter dem Pfluge, aber der Fürst verstehe die Kunst zu regieren!*») Nemcsak Lamartine, Hugo Victor, Béranger hazájában, de az Arno meg a Manzanares partjain is örökre lehetetlenné tette volna magát még a legbálványozottabb költői genius is, a ki akár 1817-ben, akár 1821-ben ilyesmit mert volna papírra tenni. No de még más tünet is áll rendelkezésére az utókornak a németiség e századbeli államéletének történelméből, a népek politikai érettsége különböző fokainak megítélhetésére. 1819-ben történt, hogy Baden nagyherczegség első kamrájában egy nagyon magas állású politikus egyenesen azt

az indítványt tette, hogy alkottassék törvény, a mely megszabja, hogy *minő ruhákat és minő szövetekből* szabadjon viselnie minden egyes *rendbeli* embereknek: minő ruhát, minő szövetből a főnemesnek, az alsóbb nemesnek, a polgárnak, a parasztnak stb.. s hogy azután megszabja ez a törvény azt is, hogy *kinek minő butorokat* szabadjon tartania a saját házában; hogy *kinek legyen szabad kocsit és lovat tartania*, kinek pedig ne! s hogy ezen rendszabály a legszigorúbban hajtassék végre. kivételt csakis a hatóság engedélyezhetvén egyes nagyon vagyonos polgárok számára, a kik azonban tartozzanak előbb a maguk vagyonállásának valódi természetét formaszerint beigazolni a hatóság előtt.»¹ Igaz, párhuzamosan ezen középkorias velleitással nem egy tekintetben modern, szabadelvű eszméket terjesztettek az egyes német államokban, úgy a «Tugendbund», mint egyéb szövetkezetek előharczosa, a *Wirth* és *Siebenpfeiffer* elvtársai; de már maga az a körülmény, miszerint Franciaország tőzsomszedságában, tehát azon francia nemzet tőzsomszedságában, a melynek az emberiség a *német jobbágyság megszüntetését* és a rajnai tartományokra nézve a jogegyenlőség alapján álló «*Code Napoléon*» behozatalát köszönheti vala; hogy, mondom, Franciaország tőzsomszedságában még 1819-ben ily botorúl középkorias indítvánnyal merészeltetett a leg-

¹ *Riehl*: «Die bürgerliche Gesellschaft.» «So dürften — így szólt 1819-ben ama *badeni* államférfiú az első kamrában — so dürften doch allgemeine Bestimmungen in jedem einzelnen Bundesstaat darüber nothwendig werden: Welche Art von Kleidung und aus welchen Stoffen bestehend *jedem Stande* und jedem Geschlecht zu tragen erlaubt sei? Wer berechtigt sey Wagen und Pferde zu halten und wer nicht, und welcher Gattung von Möbeln sich jede Classe bedienen dürfe, wobei immer eine billige Rücksicht bei der deshalb zu entwerfenden Classification auf die vermögenden nicht berechtigten zu nehmen und bei diesen unter gehöriger Nachweisung ihrer guten Vermögenszustände eine Ausnahme von der Regel zu machen seyn würde.»

fölvilágosultabb német államok egyikének első kamrájában egy «államférfi» fényes nappal előállani, a nélkül, hogy ezáltal a egész német nemzet közmegvetésének tette volna ki magát: már maga ez a körülmény is azt mutatja, hogy bizony ez a különben oly mélyelmű, annyira solidan munkás és családi erényekben annyira gazdag német nemzet még a XIX. század második évtizedének végén is nagyon benne leledzett a maga «*Kleiderordnung*»-os és «*Gänseordnung*»-os fejlődésű rendi tagozatának hagyományos kórságaiban.

Jöttek az 1848-diki mozgalmak. Egyetlenegy merész ugrással akart most fölemelkedni a kor színvonalára a német szabadelvűség. A frankfurti «*Paulskirche*»-ben üléselő nemzetgyűlés olyan törekvéseket hozott fölszínre, a melyek buzgalomteljesen vetekedtek a Szajna partjain átélt *augusztusi* éjnek rangot és czimettőlő lendületeivel. Csakhamar kárbaveszett azonban minde buzgalom; a német nemzet teljességgel nem volt még megérve ily átmenetnélküli radicalis reformokra. Hasztalan vettek föl az egyes német államok a maguk hevenyészett 1848-diki és 1849-diki alkotmányleveleikbe — «*Verfassungsurkunde*» — a democratikus követelményeket: már az 1851-ben restituált «*Bundestag*» egyetlenegy tollvonással örölte ki mindazon alapjogokat — «*Grundrechte für das Deutsche Volk*» — a melyek a jogegyenlőség komolyabb mérvű életbeléptetését, a rendi előjogok — «*Standesvorrechte*», — hitbizományok, sőt az összes rendi különbségek — «*Standesunterschiede*» — megszüntetését czélozták, az illető német államok alkotmányleveleiből a maga augusztus 23-diki határozata által. Igen, mert a fegyveres erő lebunkózta a democratikus mozgalmak harcosait Badentől le egész a Kahlenbergig és innét föl egész a Keleti tengerig; a nép tehetetlennek érezte magát szemben az uralkodóházak politikájával és csakis ezen uralkodóházak művelt, em-

berséges fölfogásának köszönhető a német nemzet, hogy a fölülkerekedett reactio nem vetett a szó szoros értelmében véget minden modern alkotmányosságnak a németiség hazájában. Valóban a nagylelkűséget nem csekély államférfiúi belátással egyesítették a német államok fejedelmei, midőn közvetlenül törhetlenül hűséges hadcsapataik könnyű csatateri diadalaik után *alkotmányleveleket* — «*Verfassungs-urkunden*» — hocsátottak ki, és ezekben népképviselési alkotmányosságot *octroyáltak* még oly államokban is, a hol azelőtt de jure csak rendi alkotmányosság állott fönn többé-kevésbé absolutistikus tetőzettel.

I. Vilmos császárnak, mint még «*Prinz von Preussen*»-nek volt az érdeme, hogy Poroszországon a «*Charte Waldeck*» alapján behozatott a népképviselés, nem sokára azután, hogy bátyja, *IV. Frigyes Vilmos* kénytelen volt a berlini királyi palota udvarán a lelőtt és lekaszabolt polgárok hullái előtt a kalapját ünnepélyesen megemelíteni. Másfelől *II. Ernő* Szász-Koburg herczeg fejtett ki lankadatlan buzgalmat a népképviselési rendszer érdekében: sorra járta a kisebb-nagyobb udvarokat és tanácsosal, rábeszéléssel, szeretetreméltó egyéniségének egész súlyával odahatott, hogy a német fejedelmek inkább a mérsékelt szabadelvű államférfiakra hallgattak, mint a fékvesztett junkeri és katonai reactio, meg a clericalismus incselkedéseire. Ki ne ismerné föl *Ernő* herczeg ezen örök hálára érdemes fáradozásainak hátterében a fivérének, *Albert* kir. herczegnek, a böles és nemeslelkű angol királynő, *Victoria* kegyeletreméltó férjének buzditó, eszmekölcsönző alakját! A *népképviselési* rendszer tehát behozatott, és ott, hol az már korábban is fennállott, megszilárdult, kitágult az egyes német államokban, békés, nyugodt fejlődésnek vetvén meg alapját hosszú emberöltőkre.

Ámde ki fogna azon még csodálkozhatni, hogy az az alkotmánypolitika, a mely mindezt épp a forradalmi moz-

galmak leveretése után hozta létre, majd csak hogy nem azt mondhatnók, merő nagylelkűségből, vagy legföljebb eszélylvel párosult nagylelkűségből, nem kívánt elmenni egész odáig, a hol az angolok, francziák, spanyolok, hollandok, belgák, norvégok, portugallok, sardiniaiak és toscanaiak alkotmányossága állott már fönn a maga teljességében? Ki csodálkoznék rajta, hogy a német alkotmánylevelek megállapodtak a középúton, egyfelől az absolutistikus tetőzetű *rendi* alkotmányosság és másfelől a *belga* parlamentarismus vagy az 1814-diki franczia «Charte» alkotmányossága között? És azután ezen a közvetítő alapon fejlődött tovább a német alkotmányosság egész a mai napig. Azt mondja *Binding*¹ az új Németbirodalom fölötti örömeiben, hogy az 1848/9-ben proclamált «*alapjogok*»-ból megvalósítva élvezhetik ma már a németek körülbelül mindazt, a minek a megvalósulását józanul lehetett remélni. Minő nagyzás! Tagadhatatlan, hogy az egyéni állampolgári alapjogok, különösen az egyéni szabadság, a törvényelőtti egyenlőség, a helyhatósági önkormányzat és a közigazgatási biráskodás dolgában meglehetősen nagy haladást látunk a Seldánál vérkeresztséget nyert új Németbirodalomnak, Mecklenburgot kivéve, valamennyi államában. De mi ez mindazon ürnek az áthidalására, a mely a Németbirodalom egyes államainak alkotmányosságát és ennek folytán társadalmát is egyfelől az angol, másfelől a franczia, olasz, spanyol, portugall, belga, hollandi, dán, svéd és norvég alkotmányosságtól és társadalomtól még manap is elválasztja, hogy a modern görög királyságot, Rumániát stb. ne is említsem! Az alkotmányosságot, sőt nem egy tekintetben magát a társadalmat illetőleg, mi magyarok is határozottan előbbre vagyunk: mert parlamentáris alkotmányunk van, a melylvel tudunk élni is nemzetünk előnyére és tár-

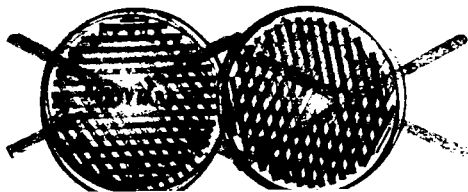
¹ Versuch der Reichsgründung durch die Paulskirche. 1892.

sadalmunk is elmondhatja magáról, hogy ha nem is versenyezhetünk ez idő szerint a németekkel sem szellemi műveltség, sem közgazdasági állapotok tekintetében: másfelől azonban a mi magyar nemzeti társadalmunk már szerencsésen túlhaladta azon rendi válfalakat, a melyek a német nemzeti társadalom valódi megegyesülését még ez idő szerint szemlátomást gátolják, és ha vannak is még mindig rendiségre emlékeztető visszasságok a mi magyar társadalmunkban: jó lélekkel elmondhatjuk, hogy minde visszasságokat már rég leküzdhetette volna 1848-diki alkotmányunk szelleme, ha nem nyernének mind e visszasságok évről évre, napról napra mind újabb és újabb tápot — Bécsen át — éppen a német államok sajátyszerű alkotmányosságának kihatásától a német társadalomra és — irodalomra.

Tekintsük csak kissé közelebről a német alkotmányosságot a maga alkotmányjogi alapvonásaiban. Minden nehézség nélkül, úgyszólván néhány festői vonással eléggé találólag jellemezheti azt, szemben az angol, francia, olasz állapotokkal, az időszaki publicistika. Hamarjában nem is kell egyebet tennie, csak emlékezetbe kell hoznia és tanulságra való kihasználhatás végett egy-egy képbe kell összefoglalnia a legközelebb lefolyt évek apróságos történetéből a következőket.

Egy herczeg meghal. törvényes neje tovább viseli a herczegnői czimet. A lipcsei *«Reichsgericht»* előtt azonban jogérvényesen elperlik tőle, mert a herczegnő nem volt *«ebenbürtig»* házassfél, csak egy *«polyárnak»*, valami nagykereskedőnek lévén a leánya. *Dortmundtban* egy fiatal gróf, becsületes munka útján akarván megküzdeni szegénysége daczára az étellel, beáll *«Volontär»*-nek valami rőföskereskedésbe. Dolgozik becsülettel, de iszonyú benne az öröklött kasztszellem és nem bír magának még csak annyit sem szerezni, hogy az adóját lefizesse. A dortmundti városi tanács

illetékes hivatala meginti őt ismételve szabályszerűleg, de nem tesz kivételt a grófi ranggal szemben, hanem mint szokta, nyílt, horitéknélküli czédulán küldi lakására a szabályszerűleg kiállított adómegintést. A fiatal gróf erre fölháborodik és visszaír a tanácsnak, hogy mint rangbeli ember nem tartozik ilyesmit eltűrni hivatalnokoktól, a kik éppen az ő «*polgári*» születésök folytán hasonlíthatlanul ő alatta állanak és csak egészen közönséges emberek. A tanács perbefogja a grófot. Angliában és a szárazföld nem egy monarchiájában szigorúlag büntették volna az alkotmányos jogrend illetén durva megvetéseért. Dortmundt illetékes bírósága azonban mindössze 20 márka pénzbírságra ítéli.¹ *Kölnben* egy közönséges éjjeli őr — Johann Göthe — beül három-négy baktertársával egy vendéglőbe már jóval éjfél előtt, és midőn e fölött megbotránkozását fejezi ki néhány intelligens vendég, s figyelmezteti őket, hogy ilyenkor a vagyonsbiztonság és közrend érdekében még az utcán van helyök: neki állnak a bakterek és agybfőbe, csaknem holtra verik a figyelmeztetőket és egyúttal följelentést tesznek ellenök a *közhivatalnoki állás* — «*Beamtenthum*» — megsértése miatt. Azon éjjeli ört, a ki a legsúlyosabb testi sértést okozta volt, elbocsátják ugyan nagynehezen, hosszas eljárás után hivatalából, de a többit fölmentik, mert hát csakugyan nem lett volna szabad «*közhivatalnokokat*», még ha bakterek is, az ő hivatalos teendőikre figyelmeztetni.² *Erfurtban* Von Tschoppe főkormánytanácsos — Ober-Regierungsrath — ismételt figyelmeztetés daczára sem köttet szájkosarat az ő kedvencz sétálókutyájára. A városban veszett ebek mutatkoznak. Az utcán járók-kelők aggodalommal néznek az Ober-Regierungsrathnak

¹ L. a Diedrich Graf von Tschyskiewitz-Kalenitzky-féle esetet a «Frankfurter Z.» 1893. aug. 12. számában.]

² L. a «Kölnische Zeitung» 1893. aug. 12. számát.

még mindig szájkosár nélküli séta-ebére. följelentik több oldalról a hatóságnál. Ismételt sürgetés után *Lange* polgármester végre rászánja magát és barátságos magánlevélben figyelmezteti a főkormánytanácsost. Az egész német sajtó fölzúdul és ráidézi a kihágási ügyben barátságosan levelező polgármesterre a Büntető-törvénykönyv §-át, mely az ily esetekben kötelességmulasztó közhivatalnokokról szól: de azért a «*Strafgesetzbuch*» §-a nem lesz tekintetbe véve: mert hát egy főkormánytanácsos sokkal magasabban áll a burokratia ranglépcsőjén, semhogy az ő séta-kutyája miatt érdemes lenne törvényt ülni egy kötelességmulasztó polgármester fölött. Angliában magát a belügyministert bírságolta meg a rendőri közeg mindjárt ott a helyszínén a mult évben csak azért, mert horgászni mert, de a horgászjegyét honn felejtette. Báró Bothmer röpiratot ad ki, és a legkeményebben nekiront a birói kar összes nem-nemes tagjainak, követelvén, hogy nagyobb, jóval nagyobb számmal nevezzenek ki birákká nemeseket, mint eddig történt, mert hát szerinte a «*polgári*» származású birák nem bírnak sem a kellő műveltséggel, sem a kellő erkölcsi emelkedettséggel. Angliában, sőt Olaszországon, Belgiumban, Spanyolországon, Portugalliában, Hollandiában csakhamar utólérte volna az ily röpirat szerzőjét az alkotmányos jogrend őrének sujtó keze. A Németbirodalom államaiban ugyancsak készen állott volna csakhamar az áristom, sőt tán a vasbilincs is annak a számára, a ki a nemes származású birákról tett volna közzé ilyen «*osztálygyűlölséget*» keltő förmedvényeket; de a polgári, illetőleg nem-nemes származású birák szellemének, képzettségének, műveltségének ilyen meghurczolása nem esik az osztálygyűlölség keltésének fogalma alá. Veronában a mult nyáron megtámadja fényes nappal a város díszterén egy híres tudósnek magasműveltségű és bájos leányát, a köztiszteletben álló *Argentei* kisasszonyt valami gróf *Piscicelli* nevű lovassági főhadnagy három más tisztársával, és az

egész közönség szemelättára durva pajkoskodást követ el vele szemben. Az atya és a nagybátyja távirati panaszára pár nap múlva táviratilag jön meg a hivatalos válasz, hogy Olaszország királyának parlamenti felelős hadügyministere az illetlenkedő főhadnagyot a hadsereg kötelékéből, az eljárás kellő formáinak betartásából, kirekesztette. A német államokban nem ritkán fordultak elő még néhány év előtt is oly esetek, a melyekben tisztas *«polgárnők»* szülői panaszt emeltek egyes túlvértes katonatisztek dévajkodásai ellen; de az a büntetés, a melylyel hosszadalmas eljárás folytán ez utóbbiak sújtattak, nagyon is alkalmas megéreztetni a különbséget egyfelől oly állam közt, a melyben egyenlő az egységes jogrend sújtó igazsága mindenkivel szemben, és az oly állam közt, a melyben a *«Rechtsstaat»* illetékessége ott végződik, a hol a *«militarismus»* kezdődik. Hát még a kávéházbeli, vendéglőbeli, utczai kardlapozások, súlyos testi sértéssel járó kaszabolások, a melyeket a vérző *«polgárok»* formaszertinti panasztétele daczára sem követett nyomban, nem követett egyáltalán komolyabb mérvű megtorlás! Mindez ama sajtószertű jogrend folyománya, a mely nyíltan, ünneptélyesen vallja a *«katonai becsület»* és a *«polgári becsület»* közti óriási különbséget; ugyanazon jogrendé, a mely a legújabb időkig lehetővé tette, hogy, a szász kir. herczeg hadseregfelügyelői rendeletének tanuságtétele szerint, embertelen bánásmódnak, valóságos kínzásoknak maradtak egész védtelenül kitéve a közlegények, kivált az újonczok, úgy az altisztek, mint a tisztek részéről, s a nélkül, hogy jogorvoslatot nyerhettek volna bármely forumon is. Végül — hogy paullo-majora canamus — ugyanez a jogrend tette lehetővé, hogy maga a legfőbb hadúr az arczél előtt ünneptélyesen megdicsért és legfelsőbb kéznyújtással tüntetett ki egy közlegényt, a ki pár nappal azelőtt őrtállván, egy arra ballagó intelligens polgárt egyszerűen lelőtt és csak azért, mert ez utóbbi a szo-

kásos őrállói kérdésre nem felelt, hanem csak amúgy mormogott valamit — de természetesen a legkisebb rossz szándék nélkül — a fogai közt.

Igy rajzolja körülbelül a modern publicisták a német alkotmányosság árnyoldalait, szemben az angol parlamentarizmussal, sőt szemben az olasz és belga parlamentarizmussal is, hogy a francia demokrácia ellentétes nagy vonásait e helyütt ne is hangsúlyozzam.

Az elfogulatlan tárgyilagos szemlélő kénytelen lesz ugyan bevallani, hogy a német alkotmányosság föntjelzett vonásai jórészt éppen nem túlzottak, de egyúttal azt sem fogja tagadhatni, hogy ez a német alkotmányosság, daczára mindez árnyoldalainak, mégis képes volt az állami rendet emberöltőkön át oly szilárdul föntartani, mint semmi más állam Európában és másfelől ez a német alkotmányosság képes volt a német nemzetet kinevelni a nemzeti egységre és ennek érdekében egy rettentő nagyhatalmú birodalomnak nemcsak megszerzésére, de egyúttal minden irányban biztos továbbfejlesztésére. Másfelől az, ki elfogulatlan szakértelemmel kíván ítéletet mondani e tárgyban, nem fog megmaradni a fölszínen mutatkozó minde tünetek egyszerű tudomásulvételénél, hanem, mielőtt egyetemleges megállapodást kockáztatna, le fog szállni minde symptomatikus jelenségek alkotmányjogi hátterének mélyére és csakis behatólag összehasonlító alkotmányjogi tanulmányok alapján fogja megvonni akarni a párhuzamot egyfelől a német alkotmányosság, másfelől pedig, ha nem is a francia demokratikus köztársaság, sőt ha még csak nem is az angol parlamentarizmus, hát legalább az olasz, meg a belga parlamentarizmus között.

Valóban megérdemli, hogy mi is megvonjuk ez utóbbi párhuzamot.

Ím a különbözet a maga legfontosabb mozzanataiban.

A *német alkotmányos monarchia* — melyet *Robert von Mohl* «*dualistische Monarchie*»-nek nevez, *Sidgwick* pedig «*egyszerűleg alkotmányos monarchiának*» nevez — mindenekelőtt abban különbözik a *parlamentaris* monarchiától — ez utóbbit a szó szárazföldi értelmében contemplálva — hogy míg az utóbbiban az uralkodó nincs jogosítva más jogokat — felségjogokat — is gyakorolni, mint a melyeket a rendszeres alaptörvény, vagy az ú. n. alkotmánylevél taxativ felsorolással nyiltan, ünnepélyesen és tüzetesen az uralkodóra ráruház: addig a *német* alkotmányos monarchiában az uralkodó föltétlenül van jogosítva a történelmi jogfejlődés kapcsán öröklött egész felségi jogkört csorbítlanul gyakorolni, kivételt csakis azon felségjogok képezvén, a melyek gyakorlásának módozatára nézve — az alkotmánylevél tüzetesen feljogosítja az országgyűlést — a kamarákat — az államhatalomban való osztályrésze. Nevezetesen igaz ugyan, hogy a *német* alkotmányos monarchiában is csak úgy bocsáthat ki, módosíthat, értelmezhet törvényerejűleg, vagy törölhet el az uralkodó törvényeket, csak úgy módosíthatja az alkotmánylevél egyes rendelkezéseit, csak úgy szabályozhatja az államháztartást és csak úgy köthet államadósságot az uralkodó, ha az ő e tekintetbeni actusaihoz a népképviselő is hozzájárul; ámde a kamarák, illetőleg a népképviselő nincs alkotmányjogilag arra jogosítva, hogy az uralkodóra alkotmányjogi kényszerrel gyakoroljon. «Die Stände können die Bewilligung der Steuern mit keiner Bedingung verbinden.» — «Az országgyűlés nem kötheti az adók megszavazását semmiféle föltételhez» — mondja a *bajor* királyság alkotmánylevele.¹ Ugyanez áll *Baden* nagyhercezségre, *Württemberg* királyságra, *Hessen* nagyhercezségre és a *szász* királyságra nézve is.² *Olden-*

¹ Verfassungsurkunde Tit. VII., § 9.

² *Württemberg*, Verfassungsurkunde § 113.: Die Bewilligung der Steuern darf nicht an Bedingungen geknüpft werden, welche die Ver-

burg nagyhercezségre nézve is.¹ A *parlamentaris* monarchiában meg éppen ez a leghatalmasabb fegyver a népképviselő kezében, hogy alkotmányjogilag föl van jogositva csakis azon föltétel mellett szavazni meg az adókat, ha hogy az uralkodó csakis oly törvényjavaslatokhoz adja meg a szentesítést, a melyeket a népképviselő elfogadott, s ha csakis oly ministerek által kormányoz, a kik a népképviselő többségének bizalmát bírják, s ha elbocsátja az oly ministereket, a kik a népképviselő bizalmát már vagy elvesztették vagy pedig egyáltalán nem is voltak valaha abban a helyzetben, hogy azt megnyerhették volna, és ha az uralkodó egyáltalán, vagy pedig egyik-másik nagyjelentőségű kérdésben oly politikát követ, a mely állandólag összhangzatban van a népképviselő többségének politikájával.

A *német* alkotmányos monarchiában szintűgy, mint a *parlamentaris* monarchiában az uralkodó actusai csak úgy bírnak államjogi érvénnyel, ha azokat valamelyik miniszter, még pedig *felelős* miniszter ellenjegyzzi. Igen, mert a *német* alkotmányos monarchiában a ministerek *felelősök*, szintűgy, mint a *parlamentaris* monarchiában: és a *parlamentaris* monarchiában nemkevésbé szabadon, saját belátása szerint nevezheti ki és bocsáthatja el a ministereket bármely perczen az uralkodó, mint a *német* alkotmányos monarchiában.

De van egy óriási különbség mégis e kérdésre nézve a két rendszer között. A *német* alkotmányos monarchiában a *ministerek* csak a szó *legalis* értelmében felelősök az

wendung dieser Steuern nicht unmittelbar betreffen. — Hessen, Verfassungsurkunde Art. 68., Abs. I.: «Die Bewilligungen dürfen von keiner Kammer an die Bedingung der Erfüllung bestimmter Desiderien geknüpft werden.» — Szász királyság, Verf. § 102.: Oldenburg nagyhercezség, Art. 188.

¹ H. I. e. *Seydl*: Staatsrechtliche und politische Abhandlungen. 1893. 132. s. köv. l.

uralkodási. illetőleg kormányzati actusok *alkotmányyszerűségeért, törvényszerűségeért*, de nem egyúttal azok *czélszerűségeért* is: a *parlamentaris* monarchiában azonban felelősek a ministerek *politikailag* is, vagyis felelősek az uralkodó actusainak *czélszerűségeért* is, tekintettel az állam, a nemzet *közjávára*.¹ A *parlamentaris* monarchiában vissza kell lépniök az összes ministereknek — tehát az egész «*cabinet*»-nek — mihelyt *czélszerűségi* kérdésben vettetvén föl a *bizalmi* kérdés, a képviselőház *többsége bizalmatlanságot* szavaz a kormánynak; itt, a *parlamentaris* monarchiában *solidaris* a cabinet mindarra nézve, a mit egyik vagy másik szakminister előterjesztésére a *ministertanács* magáévá tesz, vagyis kivétel nélkül minden kormányzati actusért, minden törvényhozási előterjesztésért, — mert csak oly előterjesztés kerülhet a *képviselőház*, illetőleg a *parliament* elé, a melyre nézve az összes ministerek előzetesen közös, egyértelmű megállapodásra bírnak jutni egymással; ugyanez állván azon előterjesztésekre nézve, a melyekkel a *korona* elé járulnak, — és

¹ A bajor ministeri felelősségi törvény (1848. június 4.) 9 Art.: «Ein Staatsminister oder dessen Stellvertreter, der durch Handlungen oder Unterlassungen die *Staatsgesetze* verletzt, ist den *Ständen* des Reichs *verantwortlich*.» A *szász* királyság alkotmánylevele 141. és köv. §-ai, valamint az 1838. február 3-diki törvény, nemkülönbén *Württemberg* alkotmánylevele (Cap. 10.) a ministereket csak *alkotmányértésékért* — «*Verfassungsverletzungen*» — teszik felelőssé Némi- leg eltér a német tyustól a *badeni* törvény 1868. február 20 dikáról: «Die zweite Kammer hat das Recht die Minister und Mitglieder der obersten Staatsbehörde wegen einer durch Handlungen oder Unterlassungen wissentlich oder aus grober Fahrlässigkeit begangenen Verletzung der Verfassung oder anerkannt verfassungsmässiger Rechte oder schweren *Gefährdung* der *Sicherheit* oder *Wohlfahrt* des Staates förmlich anzuklagen.» A *porosz* alkotmánylevél s a porosz államjogi gyakorlat közt félreismerhetetlen a küzdelem, mely azonban még nem vezetett biztos formulára.

ha nem tudnak maguk között valamely kérdésben teljesen egyértelmű megállapodásra jutni egymással az összes ministerek: szükségkép beáll köztük a *ministerválság*, le kell valamennyi miniszternek egyúttal mondania, a koronától függően azután, hogy elhocsátja-e az egész cabinetet és egészen új cabinetet nevez-e ki, vagy pedig a lemondott ministerek közül egyiknek vagy másiknak, vagy akár többeknek nezetét tévén magáévá, ezek közül biz-e meg valakit a cabinet-alkitással, azon czélzattal, hogy ezen részben vagy egészben új cabinet azután megcsinálja magának a többséget a képviselőházban, esetleg a képviselőház feloszlatásának és új választások elrendelésének árán is, a mi azután azt jelenti, hogy az uralkodó «hivatkozik a nemzet»-re. Hogy e rendszer ily alapon folytonos összhangzatban és sikerrel működhessek, a *parlamentaris* monarchiában az uralkodó a ministereket — a *solidaris cabinet* tagjait — a *ministereknök* ajánlatára nevezi ki. Ez ugyan nyíltan, ünnepélyesen csak *Magyarország* 1848: III. t.-cikkében (1867: III.) van kimondva, de tényleg oly államjogerejű szokás, a melyet egyiránt követnek minden *parlamentaris* monarchiában. És igen természetes, sőt szükségképeni folyománya a parlamentarismusnak, mert a parlamentaris kormány — a *solidaris cabinet* — alapját csakis egy *consolidált* képviselőházi többség, tehát egy állandólag *compact* nagy politikai *párt* képezheti, a mely eltántoríthatlanul ragaszkodván a maga programjához, csakis a saját kebeléből kinevezett ministerek iránt viseltethetik állandólag, kellő szívósságú bizalommal. Azokat az államférfiakat azonban, a kik, mint a többségben levő párt tagjai, leginkább alkalmasak a kormányon a párt bizalmának összetartására, sem az uralkodó maga, sem pedig valamely a többségben levő párton kívül álló személy nem szemelheti ki oly sikerteljes érzékkel és tapintattal, mint a többségben levő pártnak *vezére*, a ki iránt ez a párt a leg-

teljesebb bizalommal viseltetik. *Parlamentaris* monarchiában tehát rendszerint — ritka kivételes esetektől eltekintve ¹ — a többségben levő párt vezérét nevezi ki az uralkodó *ministerelnökké*, s őt bizza meg *cabinetalakítással*, a mi annyit jelent, hogy az uralkodó a szakministereket e ministerelnökké kinevezett többségbeli kitünőségnek ajánlatára fogja azután kinevezni. (Azon előzetes megbeszélések, alkudozások stb., a melyek az új ministerelnök kineveztetését úgy legfelsőbb helyen, mint angol, belga, olasz, spanyol, portugall szokás szerint a többségben levő párttal való behatóbb érintkezésben, egyfelől az uralkodó és a párttöbbség tájékoztatása, másfelől lehetőleg homogen cabinettagok összehozatala céljából szokták megelőzni, a föntjelzett követelménynek még meg hiúsulásuk esetében sem praejudicálhatnak, mert csakis politikai tapogatózások természetével bírnak és nem államjogi jelentőségűek; ugyanez áll az oly esetekről is, a melyekben, mint pl. Lord *Moira* esetében, az uralkodó nem magával a kinevezendő pártvezérrel, de valamely az alkudozásokra, kibékítésekre, érdek-összeegyeztetésekre alkalmas, többségbeli kiváló pártemberrel téteti meg a cabinetalakításra az ütegyengető lépéseket.) A *parlamentaris monarchiában* tehát a *ministerelnök* nem csupán a *legfőbb államtisztviselő*, nem csupán a *korona* első tanácsosa, de a király után egyúttal a nemzet bizalmának legfőbb letéteményese is.

A *német* alkotmányos monarchiában az uralkodó a ministerek tulajdonképeni közvetlen feje; *cabinet-solidaritás*

¹ Ezen kivételes esetek közé tartozik a *Deák-párti* cabinetek esete is, midőn nem *Deák Ferenczet*, a többségben levő párt vezérét, de, mert ő cabinetalakításra nem vállalkozott, az ő legbizalmasabb politikai barátainak egyikét, gr. *Andrássy Gyulát* nevezte ki az uralkodó ministerelnökké. A *Lónyay*-, *Szlávy*- és *Bittó-féle* cabinetek kineveztetése már anomáliát képez, a melyről más alkalommal.

nem léteznek: ha van is *ministerelnök*, ez nem bír egyúttal a többségben levő párt vezérének jelentőségével. Az uralkodó a német alkotmányos monarchiában nem a ministerelnök ajánlatára nevezi ki a ministereket, hanem saját egyéni belátása szerint, tekintet nélkül arra, hogy egyugyanazon párt-hoz tartoznak-e, és ha akár az uralkodó, akár a képviselőház többsége megvonja a bizalmát valamely szakministertől, az uralkodó elbocsátja az illető ministert, a nélkül, hogy ezért az egész ministeriumnak be kellene adnia a lemondását. A *német* alkotmányos monarchiában tehát csakis királyi kormány, királyi ministerium van, és a ministerek (csakis a király legfőbb hivatalos közegei. A képviselőház többségére az ily királyi ministeriumnak is szüksége van ugyan, hogy a kormány javaslatai megszavaztassanak: ámde teljesen elégséges, ha minden egyes concret esetben, esetről esetre *compromissum* útján biztosítja magának a kormány a képviselőház többségét az összes képviselőházi pártok részéről. Szóval a *német* alkotmányos monarchiában mindig *személyes uralom* van — *«régime personnel»* — bizonyos fokig: maga az uralkodó intézi nemcsak az uralkodást, de a *kormányzást* is felelős ministerek által. És ez annyival kevésbé válhatik az uralkodóra nézve végzetterhessé, minthogy — miként már említettük — az adók megszavazását az országgyűlés, illetőleg a képviselőház nincs jogosítva föltételelessé tenni egy vagy más követelménynek teljesítésétől a korona által. De különbözik a *német* alkotmányos monarchia a *parlamentaris* monarchiától még abban is, hogy míg *parlamentaris* monarchiában az uralkodó sohasem avatkozhatik a közigazgatás részleteibe, hanem ott, hol a *parlamentaris* ministerek nem tehetnek vagy bármi okból nem tesznek eleget a közszükségletnek, maga a parlament, illetőleg a képviselőház nyúl bele a közigazgatásba — Angliában a *special actek* által — addig a *német* alkotmányos monarchiá-

ban — kivált a kisebb német államokban az uralkodó, ha úgy tetszik neki, a legcsekélyebb közigazgatási ügyekben is közvetlenül rendelkezik, intézkedik, a nélkül, hogy az országgyűlésnek, a képviselőháznak alkotmányjogilag meg lenne a joga a közigazgatás menetére bárminő közvetlen befolyást is gyakorolni. Annnyival inkább áll ez a külügyekre, hadügyre és az udvartartásra nézve, a mely ügyek egyáltalán nem tartoznak az országgyűlés *közvetlen ellenőrzése* alá a *német* alkotmányos monarchiában. Angliában, de még Olaszországon, Belgiumban, Spanyolországon is ugyancsak beleszólhat és az alkotmány alapján teljes joggal a parlament mindezen ügyekbe: a *német* alkotmányos monarchiában a hadügyre, illetőleg a véderőre vonatkozólag van csak némi, többé-kevésbé korlátolt hozzászólása, a külügyekre, a diplomatiai ügynökökre nézve még ennél is kevesebb, az udvartartást pedig annyira az uralkodó *«castrense peculium»*-ának tekinti az alkotmányjog, hogy a felségsértéssel határos túlterjeszkedés vádjának tenné ki magát az a bajor, szász, sőt porosz népképviselő, a ki hivatkozván *Sir Robert Peel* avagy *Lord Palmerston* kezdeményezéseire a *«Ladies of the Bedchamber»* dolgában, hasonló indítványt merészelné tenni a királyi udvar személyzetének tekintetében.

A *parlamentaris* monarchia a *népsouverainitás* elvének alapján osztja meg a jogokat az uralkodó és a *parliament* között; a *német* alkotmányos monarchiának alkotmányjoga nem ismeri el a *népsouverainitást*, hanem csak a *nemzet souverainitását* és ennek csorbíthatlan felségjogkörű egyedüli letéteményeséül csakis magát az uralkodót contemplálja mindvégig egész következetességgel. Vegyük hozzá, hogy a *német* alkotmányos monarchia — miként szintén már említettük — megtartotta, conserválta a népképviselési alkotmányosság behozatala előtti *rendi* monarchia, részben *patri-monialis* természetű alkotmányjogából az uralkodó föntartott

felsőjogául mindazt, a mit az alkotmánylevél nyíltan, világosan, határozottan és tüzetesen az országgyűlés, illetőleg a képviselőház kezdeményezési és ellenőrzési jogkörébe át nem bocsátott: és meg fogjuk érteni, hogy miért olyanok, a minők, szemben a szárazföld *parlamentaris* monarchiáinak — az olaszoknak, belgának, spanyolnak, portugallnak stb. — belállapotaival szemben úgy az állami, mint a társalmi állapotok még manap is a *német* alkotmányosság allamaiban.

Nem toltam e párhuzamban előtérbe Angliát. Nagy okom volt erre. Anglia ugyan a parlamentarismus classikus szülőföldje; az angol intézmények bámulatteljes tisztelői ültették át a *parlamentaris* monarchiát a szárazföldre. Angliának azonban nincs rendszeres alkotmányjogi alaptörvénye, nincs az összes érvényben levő alkotmányjogi alapelveket, irányeszméket egy rendszeres egészbe egybefoglaló alkotmánylevele, hanem csakis *történelmileg* fejlett alkotmánya van, szintűgy mint *Magyarországnak* és *Mecklenburg* nagyhercegségnek, és ha a *parlamentaris* monarchia mindennek daczára sehol sem fejlett még oly magas fokra mint éppen Angliában: úgy ennek az okát csakis abban kereshetjük, hogy Angliában, kivált 1782 óta, mindinkább és inkább elhalványul az *írott* alkotmányjog, hogy tért engedjen a *praecedensek* és *compromissumok* útján egyre hatalmasabb mérveket öltő *szokásjognak* az alkotmányos életben. Ma már ez utóbbi oly erős, hogy az írott alkotmányjognak éppen legfontosabb mozzanataira vonatkozólag az *írott* jog elavultnak — mint az angolok szokták mondani: *antiquated* — tekinthető. Sem a *cabinetről*, sem a *cabinet solidaritásáról* nem tud semmit az *írott* jog. Az *írott* jog csak a titkos tanácsot, a *«Privy Council»*-t ismeri; és habár a *cabinet solidaritását* csakis egy mulatságos eset, t. i. az az eset hozta létre, hogy *I. György* király, a Hannoverházból, nem tudván angolul, hanem csak németül, francziául

és egy keveset latinúl, ¹ ministerei közül pedig csak néhányan tudván francziául és egy keveset latinúl, nem bírta velök sem a saját elnöklete alatti ministertanácsban, sem pedig külön-külön az egyes ministerekkel az ügyeket elintézni, illetőleg lépésről-lépésre beható eszmeeserét folytatni, rájuk bízta a ministerekre, hogy végezzék el tehát ezt a beható eszmeeserét előbb saját maguk közt és csak azután, ha majd egyértelmű megállapodásra jutottak egymással, csak azután terjeszszék eléje ezen megállapodást, akár francziául, akár latinúl, írásban és ő azután röviden dönt a kérdésben.

I. *György* hiányos nyelvismeretei ez értelemben képezték kiindulási pontját a *cabinet solidaritásának*. Ámde ez a *cabinet-solidaritás*, daczára e mulatságos eredetének, valóban nagyszerű eszköznek bizonyult a parlamentaris életben és ma már egyik mellözhetlen sarkkövét képezi a *parlamentaris* monarchiának a szárazföldi államokban is. Másfelől a történelmileg fejlett alkotmány még ma is csak úgy hemzseg oly törvényektől és jogszokásoktól, a melyeket forma szerint még nem törölt el a törvényhozás, de a melyek már teljességgel összeegyeztetetlenek a modern állam fogalmával. Így, hogy Anglia királya az egyedüli tulajdonképeni földesura az egyesült királyság egész államterületének; hogy a görvélyesek meggyógyulnak, ha a király rájuk teszi a kezét; hogy egynemely skót lordot az ő egykori jobbágysai, manap bérlői dudaszóval tartoznak mulattatni, ha a lord a kastélyába hazaérkezik, stb. ² Mind e badar jogszokások iszonyú tömkelegéből csak fárasztó munkával háncsolhatja ki az államjogtudós a ma érvényben levő angol alkotmány tiszta képét, és még ha tisztán lebeg is az szemei előtt a

¹ L. Earl Grey: Parliamentary Government considered with reference to Reform, p. 10; Hallam: The constitutional history of England, pag. 798.

² Macaulay V., 143.; Smollet: History c. 7. stb.

maga egészében: még ez esetben is ott marad a háttérben az angol *helyi önkormányzat* — local selfgovernment —, a háttérben kapcsolatosan a törvények uralmát biztosító oly bírói jogkörrel, tehát oly alkotmányjogi tényezőkkel, a melyekhez egy szárazföldi állam alkotmányjoga sem nyújthat analogont.

Nem említettem tüzetesen *Ausztriát* sem a *német* alkotmányos monarchiáról szólómban. Igen, mert *Ausztria* közelebb áll ugyan a *parlamentaris* monarchiákhoz mint bármely királysága. nagyhercegsége stb. a Németbirodalomnak az egymást fölváltó párturalom tekintetében; de másrésről Ausztriának nincsen egy egységes, rendszeres alkotmányjogi alaptörvénye, hanem csak részleges *«Staatsgrundgesetz»*-nek nevezett alkotmánytörvényei vannak, a melyek azonban nyitva hagyják a tért nem egy tekintetben az uralkodó népképviselési alkotmányosságelőtti felségi jogkörének a maga teljességében szintűgy, mint a *német* államok alkotmánylevelei, levén az 1867-diki egyik *«Staatsgrundgesetz»* alaptétele szerint a császár a *törvényhozó* hatalomnak is tulajdonképeni és egyedüli letéteményese, a kinek a törvényhozásban a *«Reichsrath»* csak mint segédelőtanácsa — *«Beirath»* — van jogosítva támogatására lenni.

Végül nem említettem tüzetesebben *Magyarországot* sem, mert, habár hazánkban a parlamentarismus inkább van törvénybe iktatva mint bárhol, az 1848: III. t.-cikknek a miniszterelnöknek miniszterajnló jogára vonatkozó rendelkezése által: az egységes rendszeres alkotmányjogi alaptörvényt a mi történelmileg fejlett alkotmányunk sem ismeri, 1848-ban és 1867-ben és 1867 óta alkotott alkotmányjogi jelentőséggel bíró törvényeink pedig oly hiányosak, hogy nem találhatván jogforrást erre sem ezekben, sem az 1848-előtti rendi alkotmány idejéből, többnyire még manap is az *angol* mintának ránk, a mi viszonyainkra vajmi gyakran egyáltalán nem alkalmaz-

ható vonásait igyekszünk utánozgatni, a nélkül, hogy mindig teljesen tisztában lennénk azok valódi természetével.

A német alkotmányos monarchiát tehát nagy ür választja el a *parlamentaris* monarchiától; de félreismerhetlen azon, habár még mindig szerfölött lassú közeledés, melyet amaz ez utóbbi irányában egynémely német államban, pl. *Württembergben, Hessenben, Badenben*, sőt még *Poroszországon* is tanusít. Ez utóbbi állam az 1831-diki *belga* alkotmánylevelél — «*Constitution*» — mintájára szerkesztette meg a maga 1850-diki alkotmánylevelét. Hogy mégsem lett *parlamentaris* monarchiává: ez az öröklött, mondhatni túl-erős *királyi* hatalomnak köszönhető, a mely igen sokat átengedett ugyan venni az 1850-diki porosz alkotmánylevelébe, de — *Bismarck* herczeg tanuságtétele szerint is — erejének egész megfeszítésével igyekezett és meg is tudta akadályozni azt, hogy a belga «*Constitution*» azon (78-dik) pontja is átvétessék, a mely azt mondja, hogy «a király nem gyakorolhat egyéb hatalmakat, mint a melyeket az alaptörvény formailag a királyra ruház, vagy a melyeket az ezen alaptörvény keretében alkotott tüzetes törvények reá ruháznak.»¹ A belga alaptörvény 18 pontban (60—77.) taxative sorolja föl a király jogait: a porosz alkotmánylevelél meghagyja egyszerűen a királyt öröklött felségi jogkörének egész teljességében, sőt még fölhatalmazza arra is, hogy az országgyűlés felsőházát — a «*Herrenhaus*»-t — *királyi* rendelettel alakítsa meg. (1850—1858: 65—68; Gesetz 7. Mai 1853.) És tényleg a porosz *Herrenhaus* alkatelemeinek összeállítása még ma is ebben a királyi rendeletben gyökerezik. *Württembergben, Badenben, Hessenben*, sőt *Bajorországon* is nagyon közel áll

¹ Constitution, Chap. II., Sect. I., 78. : Le roi n'a d'autres pouvoirs que ceux que lui attribue formellement la Constitution et les lois particulières portées en vertu de la Constitution.

már az alkotmányosság az egymást rendszeresen — «biztonsági szellentyükép» — fölváltó, pártszínezetű kormányok uralomra jutásának rendszeréhez az említett lassú közeledés folytán. Poroszországon ettől még távol áll az alkotmányosság. Azt azonban *Bismarck* herczeg évtizedekre terjedő vasmarkú kormányzatának sem sikerült meggátolnia, hogy ma már nagyobb figyelmet ne fordítson az uralkodó az összes ministerek lehetőleges elvokon voltára, mint még *I. Vilmos* idejében.

A nagy német nemzet magas fokra emelte a maga szellemi műveltségét, megalkotta a birodalmat, szilárd alapra fektette annak egységét, tett némi haladást a szabadság irányában, de legfőbb gondjukat sorsának intezői eddigelé nem a szabadságra, még kevésbé a jogegyenlőség követelményeire, hanem mindenekelőtt a *rendre* és a *haderó* mentől óriásibb mérvben való kifejtésére és harczképessé tételére fordították. Mind e czélok elérésére kitünőnek bizonyul a *német* alkotmányos monarchia. Majd ha teljesen megérik ez a nagy nemzet a jogegyenlőségre és a szabadságra: majd akkor bekövetkezik a *parlamentaris* monarchia missiója a német államokra nézve is.

II.

A népképviselői állás méltósága különböző monarchiákban.

Azt mondják, hogy a népképviselői állás oly természetű, hogy az egyéni érték, az egyéni érdem, az egyéni befolyás és összeköttetés szabja meg annak társadalmi súlyát első sorban. Tökéletesen igaz ez, és annyira bevilágló, hogy nem szorul további fejtegetésre. Ámde egészen más kérdés, hogy vajjon minő hely, minő rangfok illeti meg a népkép-

még fokozódott, midőn megtudták, hogy a souveraine magyar országgyűlés képviselőházának elnökét csak tizenhetedikül bocsátották be legfelsőbb kihallgatásra és hogy a főkonyhamester főlebb, a Felsőházhoz közelebb ül udvari ebédek alkalomával a királyi asztalnál, mint Magyarország igazságügy-ministere és nem egy más szakministere. Igen, mert hát az udvari szabványok ma is ugyanazok, mint a melyek érvényben voltak az 1848-diki törvényeinkben gyökerező alkotmányunk helyreállítása előtt, és ezen szabványok értelmében a valóságos belső titkos tanácsosok kineveztetésök rangidősbsége szerint nyerik az előbblépést és az elébbülést, az a 16 kihallgatásra jelentkező pedig, a kit a képviselőház elnöke előtt bocsátottak kihallgatásra, előbb nyerte volt az ő kineveztetését, mint ez utóbbi, aminthogy az udvari főkonyhamester is idősebb titkos tanácsos volt, mint az igazságügy-minister és egyéb ministereink. Elámulva kérdezték magukban honatyáink, hogy vajjon mért nincs az udvari eljárás figyelemmel alkotmányunk szellemére?

A dolog igen egyszerű. *Deák Ferencz* megkötötte a kiegyezést 1867-ben; de a haza bölcse már nem ért rá, hogy a népképviseleti alapon nyugvó magyar parlamentarismusnak e téren is megszerezze a maga érvényesülhetését. Nem sürgette azt a képviselőház sem; maradt tehát minden a réginél. Pedig tagadhatatlan, hogy a reform e tekintetben is elodázhatatlan; azok, a kiknek szintűgy megvan az érzékök e kérdés iránt, mint a kellő tájékozottságuk a *parlamentaris* monarchia követelményei felől, remélik is, hogy a kilatásba helyezett magyar királyi udvartartás berendezésének alkalmából kellő figyelemmel fognak lenni e követelmények iránt is.

De hát minő irányeszméket nyújthat e reform korszerű létesíthetésére nézve az érvényben levő magyar államjog?

Nézetem szerint következőket.

A magyar államjog szerint is Ő felségét, a koronás

királyt illeti meg a jog, a rang, czímek, kitüntetések adományozására, amint hogy határozottan hangsúlyozza ezt az 1848: III. t.-cikkünk. Ő felsége felségi jogánál fogva magyar állampolgároknak is és ugyan a magyar haza közügyei körüli érdekért adományozhatja ugyan — ministeri ellenjegyzés mellett — a valóságos belső titkos tanácsosságot, mint udvari méltóságot, habár ez a valóságos belső titkos tanácsosság nem magyar eredetű, hanem, mint a régi római *«consilium principis»* méltóságainak utánezata a Német nemzetbeli szent római birodalomban támadt új életre, s innét az Osztrák császárságon át származván át hozzánk, csakis épp úgy jött ususba Magyarországot illntőleg, mint a hogy pl. a szintén nem magyar eredetű vaskoronarend I., II. és III. osztályú keresztjeivel már emberöltők óta szoktak magyar állampolgárokat magyar állampolgári érdemek fejében legfelsőbb kitüntetésben részesíteni. A hosszas gyakorlat jogerejüvé tette ezen usust is. Midőn ezt constatálom, teljes elismeréssel emlékezhetem csak meg azon szerepről, mely a valóságos belső titkos tanácsosság adományozásának, mint legfelsőbb kitüntetésnek még a *rendi* alkotmány idejében jutott. Valódi korszerű újítás volt ez akkor, midőn még a feudalis hatalmi tényezőkkel kellett lépten-nyomon küzködni a már modern irányok felé hajló államhatalomnak. A feudalis időből fenmaradt hatalmi tényezőket, a hercegeket, örgrófokat, grófokat stb. nem használhatta föl a modernizálódó államhatalom, még az *absolut* monarchia keretében sem a közügyek intézésére oly mérvben, mint a középkorban, midőn még maga az államhatalom is első sorban a hűbéri uralom szervezetében, mászóval a hercegek, örgrófok, grófok stb. jog- és hatalmkörében gyökerezett; a modernizálódó államhatalomnak — a közműveltség terjedésével és az állami teendők egyre növekvő szakszerű szétágazódásával szemben — mindinkább *szellemileg képzett hivatalnokokra* volt szüksége az absolut monarchia-

ban, meg a korlátolt monarchiában egyiránt; ezek képezték az uralkodó felségi jogkörének legbiztosabb támaszait és az uralkodó actusainak csaknem egyedül megbízható, mert tőle függő, békés úton is bármely perczben elbocsátható végrehajtó közegeit, valamint törvényhozási, bíraskodási ügyekben legkivánatosabb és egyúttal legilletékesebb tanácsadóit is. Másfelől a *korlátolt* monarchiában, még a népképviselési rendszer behozatala előtt is, új elemek toluáltak az előtérbe; ezekre is súlyt kellett immár most fektetnie az uralkodónak, és ugyan nem egy esetben főleg azért, hogy a *«princeps legibus solutus»* képe — a legisták tanai folytán — fokról fokra mindinkább átalakuló monarchának souverainitása lehetőleg az államélet minden terén mentől előbb érvényesülhessen, a hűbéruralomból öröklött hatalmi tényezők netáni vonakodása, sőt ellenkezése daczára is. Ki tagadná, hogy czélszerű eszköz volt ez irányban egy oly magas állami méltóság creálása, minő a valóságos belső titkos tanácsosság? Oly időben, midőn az uralkodó által fölvatott tekintély döntő súlylyal bírt szükségképen a rendekre tagolt nemzet összes társadalmi köreiben nem kevésbé, mint az állami szervezet ranglépcsőzetének összes fokain? Sőt bátran elmondhatjuk, hogy még az állampolgári jogegyenlőség felé törekvő *értelmiségre* is bizonyos népszerűség varázsával hatott, látni, még az absolut monarchiában is, hogy az uralkodó nem kizárólag a magasabb születésre fekteti rendszerint a súlyt, hanem az egyéni érdemekre is, melyeket különböző rendekből, a köznemesiből, sőt a polgári rendből származottak *hivatalos* szolgálataik által szereztek maguknak a közügyek, vagy mint akkor egyoldalulag mondani szokták, a trón körül! És csakugyan úgy a régibb Német-római birodalomban, mint az Osztrák császárságban gyakran történt, hogy valóságos belső titkos tanácsossá történt kineveztetésök folytán a hercegek, örgrófok stb. mellé kerültek úgy az állami, mint az udvari

ünnepélyeknél — saját egyéni érdemeik révén — szerényebb állású szülők tehetséges, kitünő munkaerőnek bizonyult gyermekei, a kikkel különben szóba sem állottak volna a főnemes-ség tagjai. Éppen nem volt tehát reactionarius jellegű a valóságos belső titkos tanácsosság 1848 előtt.

Ámde behozatván 1848-ban, illetőleg 1867-ben a népképviselési alapon nyugvó parlamentarizmus kormányforma: vajjon nem valódi anachronismus-e ma már azon elébb lépési és elébbülési jog, a melyben a titkos tanácsosok még mindig formaszerint, rendszerint részesítetnek a modern alkotmányos államhatalom föletéteményesi, a *ministerek* rovására? Igaz, hogy újabban a valóságos belső titkos tanácsosok nem contempláltak többé *állami* méltóságokul, hanem csakis *udvari* méltóságokul; aminthogy másfelől igaz az is, hogy Magyarország apostoli királya már pár évvel a koronázás után elrendelte, hogy Magyarország királyi ministereit, már mint ilyeneket, kivétel nélkül megillessa a «*Nagyméltóság*» — az «*Excellentia*» czím. De az udvari szabvány, mindezek daczára minde mai napig épségben hagyta a valóságos belső titkos tanácsosoknak még a feudális rendi időből, illetőleg még az osztrák *absolut* monarchia idejéből átszármazott elébb lépési és elébbülési jogát és ez határozottan csorbát ejt alkotmányunk szellemén, az érvényben levő magyar államjogon.

A rendi magyar államjog szerint a *zászlós urakat* illette meg a király után az első hely; és *zászlós urainkat* még ma is, népképviselési alapon nyugvó parlamentarizmus magyar monarchiánk keretében is igen magas hely illeti meg úgy az állami ünnepélyeknél, mint ha lesz, a magyar királyi udvarnál; zászlósuraink, mint ilyenek mindenesetre, vindicálhatják maguknak, hogy ne az *idegen eredetű* v. b. titkos tanácsosságnak quasi concretuál statusában, titkos tanácsossá történt kineveztetésök rangidősbbsége — anciennitása — de tulajdon, történelmileg fejlett zászlósúri méltó-

ságuk államjogilag megszabott sorrendje szerint helyeztessenek az elébb lépés és elébbülés ranglépcsőzetére, s hogy megelőzzék az *összes többi* v. b. titkos tanácsosokat. A király után az első hely azonban, mai alkotmányunk szellemében, az érvényben levő magyar államjog követelményeinek megfelelőleg, akár titkos tanácsos, akár nem, csakis Magyarország királyi miniszterelnökét illetheti meg, és ugyan ez értelemben kell, hogy nyomban a miniszterelnök után a többi miniszterek következzenek miniszterré történt kineveztetésük rangidősbsége szerint, akár titkos tanácsosok, akár nem; és velök egy vonalon a főrendiház elnöke, a képviselőház elnöke, a királyi curia elnöke és a legfőbb számszék elnöke, akár titkos tanácsosok, akár nem. A többi titkos tanácsosok csakis a magyar *államhatalom* ezen főképviseelői után következhetnek. Így kívánja ezt a magyar alkotmány szelleme, így az érvényben levő magyar államjog követelménye, és ugyan annyival is inkább, mert nemcsak 1848-diki törvényeinkben gyökerező népképviseleti alkotmányunk szelleme hozza ezt visszautasíthatlan folyománykép magával; de már a mi ősrégi, történelmileg fejlett 1848 előtti *rendi* alkotmányunknak is egyik, soha semmiféle illetékes államjogi tényező, semmiféle komolyan számbavehető államjogász által kétségbe nem vont, sőt még a hyperconservatív gróf *Cziráký Antal Mózes* által is ünnepélyesen elismert és fennen hirdetett egyik sark-tétele volt, hogy Magyarország törvényesen egybehívott és törvényesen megalakult országgyűlése teljesen *coordinált*, teljesen *egyenrangú* magával a koronás királyival. Miután pedig parlamentarizmus minisztereink egyúttal souveraine országgyűlésünk legfőbb bizalmi férfiai is, nemcsak a korona tanácsosai: tehát őket rangban semmiféle udvari méltóság meg nem előzheti.

Jóval nehezebbnek látszik annak a kérdésnek az eldöntése, hogy vajjon minő hely illeti meg az udvarnál a magyar

országgyűlés képviselőházának tagjait? Államjogász azonban, a ki nemcsak a magyar államjogban bír rendszeres és alapos tájékozottsággal, de összehasonlító államjogtudományi alapon kellő politikai képzettséggel is, egyáltalán nem fog meghatározni e problema elől sem, hanem tisztán, világosan föl fogja ismerni e kérdésben is érvényben levő államjogunk félreérthetetlen követelményeit.

Elteltekintve azon hagyományos nem-bánomságtól, mely az utczai demagogia kevésbé ádáz, de azért nem kevésbé veszélyessé válható jelszavaival véli fedezgetetni a maga ékeszavúlag gondolatüres és hozzánemértő táblabírói kényelmeskedését, azaz eltekintve azoktól, a kik túlhaladott álláspontnak, sőt egyenesen nevetségesnek mondják manap már az eféle fejtegetéseket és vitatkozásokat: két nevezetes áramlat okoz minálunk fogalomzavart az országos képviselők állására, államjogi méltóságára vonatkozólag. Az első azon ósdi fölfogású magyar emberek részéről jön, a kik bár minden lépten ajkaikon hordják az «1848-at», sőt harczoltak is 1848-ban a hazáért lángoló hazafiságuk egész hevével, de a kiknek sohasem fért egészen a szívökhöz 1848-diki alkotmányunk szelleme, a mennyiben ez a magyar állam belügyeire vonatkozik, hanem csakis az a része annak a fenkölt mozgalomnak és önvédelmi harcznak, a mely abban a törekvésben tetőzött: Magyarország állami függetlenségét Ausztriával szemben lehetőleg kiküzdeni! Ezen elemeknél aztán vajmi termékeny talajra talált az, a mit az aulikus maradványok és az 1848 előtti «pecsovicsek» növendékei hangoztattak: Ime, 1848 előtt mennyire különb(!) úriemberekből állott az országgyűlés «alsótábla»-ja; a megyék követei egytől egyszálíg csupa előkelő, földbirtokos, nemes urak voltak és mégis csak a Magyar Kir. Helytartótanács «titoknokai»-val voltak egyrangba állítva, csak «tekintetes urak» maradtak; a mostani képviselőházba pedig mindenféle «jöttment» ember könnyűszerrel bekorteskodheti magát, és

mégis ezek a mostani képviselők «nagyságotlatják» magukat, mintha királyi tanácsosok, vagy kanonokok¹ lennének!

Mondanom sem kell, hogy az ily fölfogás saját maga állítja ki magának a szegénységi bizonyítványt az ő politikai műveletlenségéről. Az 1848 előtti rendi országgyűlés «*megyei követei*» — «*nunciái*» — csakis szigorú utasításokhoz kötött egyszerű küldöttei voltak a megyei törvényhatóságoknak, a kiket megyéik bármely perczben szabadon visszahívhattak; ezen megyei követek nem képviselték a «*nemzetet*», mint 1848 óta az országgyűlési képviselők; nem is volt a leg-távolabbról sem a legkisebb osztályrészek sem a *souverainitás* jogainak közvetlen gyakorlásában; sőt felelős kormány nemlétében a kormányzésekre — Cancellaria, Helytartótanács, Kir. Kamara — sem gyakorolhattak semmiféle ellenőrző vagy irányadó befolyást, és így nem gátolhatták volna meg, még ha akarták volna is meggátolni a Helytartótanácsot abban, hogy őket a «*consilium secretariusai*»-val helyezze egy-ugyanazon rangfokra.

Az országgyűlési képviselők azonban az 1848-diki törvényekben gyökerező alkotmányunk szelleme szerint valóságos osztályrészesei a souverainitásnak a képviselőházban; az ő rangfokukat semmiféle kormány, semmiféle rendelet nem szabhatja meg, hanem önként következik az alkotmány értelmében az ő állásuk, illetőleg állami méltóságuk természetéből.

¹ Az is tudatlanságra vall, hogy a kanonokokat egysorban szokták az ily politikusok emlegetni a királyi tanácsosokkal. A rendi időkben 1848 előtt a «*nagyságos*» cím csak a királyi tanácsosokat (meg a Helytartótanács consiliariusait és a kir. Tábla bíráit illette meg törvényesen), a kanonokokat azonban csak «*by courtesy*»; miként több dicasterialis leirathól kitűnik, a kanonokokat csak a «*Főtisztelendő* — Reverendissimus» cím illette meg törvényesen. Most már azonban nem nagyságotlani a kanonokokat, határos volna a leggyöngédtelebb illetlenséggel, aminthogy ministereink is nagyságotlák őket leirataikban.

A másik áramlat nem kevésbé téves alapból indul ki. Azon honfitársaink, a kik ezt a második áramlatot ápolják, többnyire világlátott és éppen nem tanulatlan emberek. Csak abban hibáznak, hogy a Németbirodalom államaiban és az Ausztriában divó fölfogást tekintik irányadónak a magyar országgyűlési képviselői állásra nézve is. Láttuk föntebb azon tátongó úrt, mely a *német* alkotmányos monarchiát a *parlamentaris* monarchiától elválasztja. Az államtudós, a ki ezen úrt alaposan tudomásul veszi, csak természetesnek fogja találni azon aránylag meglehetősen alantas rangfokot is, a melyen a német államhatalom, a fejedelem kormánya a birodalom egyes államaiban a *«Landtag»*-ok képviselőházának tagjait contemplálja. Hisz csak a hetvenes évek folyamában történt, hogy *I. Vilmos* király herczeg *Bismarck* tanácsára mármár kibocsátandó volt egy rendeletet, a melynek értelmében a porosz *«Landtag»* képviselőházának tagjai a *«Landwehr-Hauptmann»*-okkal lettek volna egy rangfokra helyezve! Nem csekély fölháborodást idézett föl ugyan ennek a rendeletnek már csak a híre is a mélyelmű nagy német nemzet értelmiségének összes köreiben, valamint a sajtóban is, mely magának a német nemzetnek meg nem érdemlett lealáztatását látta egy ily kísérlethen; és e fölháborodásnak volt is annyi hatása, hogy a tervezett rendelet formáserint kihirdetve sohasem lett; de már maga ez a bevégzett tény, miszerint egy ilyen rendeletnek már csak az eszméje is megfogamzhatott a Németbirodalom sorsának intézőiben, sőt már készen állott a közzétételre: már ez a bevégzett tény is megvilágíthatja azon világfiask politikusaink, helyesebben politizáló világfiaink fölfogásának ferdeségét, a kik német minták, vagy a mi csaknem egyre megy, osztrák minták után vélnék indulhatni a magyar országgyűlési képviselőket megillető rangfok megítélésében.

A landwehr-századosi rangfokkal való kísérletet tehát

kivihetetlenné tette a német értelmiség magatartása: a parlamentararis monarchiákban divó gyakorlatot azonban a világ minden kincseért sem lettek volna hajlandók magukévá tenni a német hatalmi tényezők; mindössze is abban állapodtak tehát meg, hogy az országgyűlési képviselői állással nem jár semmiféle rangfok, hanem a képviselő, a mandatum daczára is marad azon egész időhuzam alatt is, a melyen át a «*nemzetet képviseli*», rangra, illetőleg rangtalanságra nézve az, a mi ő különben, születésénél, társadalmi állásánál stb. fogva volt, abban a perczen, a melyben neki az ő diadalmas választói a képviselői mandatumot átnyújtották. Vagyis az országgyűlési képviselővel, ha herczeg, hát úgy bánják el az udvar, a mint különben a herczegekkal szabványszerűen elbánni szokott; ha «*Rittergutsbesitzer*», hát úgy, a hogy különben a Rittergutsbesitzerekkel; ha ujságíró, hát mint különben az ujságírókkal: ha pedig szappanos-mester vagy kéményseprő-mester, hát úgy, mint különben a szappanos-mesterekkel vagy a kéményseprő-mesterekkel elbánni szokott.¹

Ezen nézetnek is akadtak támogatói hazai társadalmunk köreiben; természetesen nem ott, a hol alaposan voltak tájékozva a parlamentarismus jelentősége és egyúttal a magyar államjog valódi követelményei felől. Még hízelt egynémely high-lifemanünk észjárásának ez a fölfogás, a mely pedig éppen úgy illik az érvényben levő magyar alkotmány szelleméhez, mint a hogy illott 1861-ben, az akkori

¹ A németbirodalmi gyűlésnek egyik érdeemes tagja jelenleg is kéményseprő-mester; a francia képviselő-kamarában pedig benn ül mint képviselő egy kalapos, egy fodrász és egy műlovardai mim. Szerfött ujjonganak e fölött a rendiesdi és clericális reactio emberei. Ausztriában is azon mesterkélték ők csak a legutóbbi választások alkalmából is, hogy mentől több korcsmáros meg mészáros, hentes stb. kerüljön bele, ha nem is éppen a «*Reichsrath*»-ba, hát legalább a «*Landtag*» okba; ez által vélvén lejjebb szállíthatni a közönség tiszteletét a népképviselői állás iránt.

legújabb divat szerinti gothikus stílű bútorokhoz a szarufás attila, az árvalányhajas cseperke-kanászkalap és a csáthi furkósbot.

Szemben ez áramlatokkal, az útbaigazítást egyfeől alkotmányunk szelleme, másfelől az összehasonlító alkotmányjog tanubizonyosága adhatja meg. A souveraine magyar országgyűlés képviselőházának tagjai sem alkotmányunk szellemében, sem egyéb szárazföldi parlamentararis monarchiák példáját tekintve nem helyezhetők el és nem is bánhatók el sem állami ünnepélyeknél, királyi kihallgatásoknál, sem az udvarnál a német vagy az osztrák fölfogás szerint. A magyar országgyűlés képviselőházának tagjai úgy az állami ünnepélyeknél, fogadtatásoknál, kihallgatásoknál, mint az udvarnál kell, hogy nyomban a ministerek és helyetteseik, azaz az államtitkárok után következzenek el, az országgyűlés másik kamarájának, a főrendiháznak tagjaival egyugyanazon rangfokon.¹

¹ Az is egyik jellemző vonása a politikai tájékozatlanságnak, a mit nálunk még vajmi sokan csaknem politikai axioma számába vesznek, az a tévhit t. i., mintha a főrendiház tagjait, már mint ilyeneket, magasabb rangfok illetné meg, mint a képviselőház tagjait. A *rendi* alkotmány idejében mindenesetre így állott a dolog; de a népképviseleti parlamentararis monarchia államjogában a parlament egyik kamarájának tagjai nem állhatnak magasabb rangfokon, mint a másik kamara tagjai. Oly elv ez, melyet nemcsak *Benjamin Constant* («Cours de Droit Constitutionnel»), de az egész művelt világ egyiránt tiszteletben tart. *Társadalmilag* egy-egy dúsgazdag herceg, gróf stb., a ki a főrendiház örökös tagja, kétségbevonhatlanul magasabban áll, mint az az egyetemi tanár, a kit a király az összministerium ajánlatára a törvény értelmében életfogytiglani taggá kinevez; de államjogilag ez utóbbi éppen azon rangfokon áll az ő törvényhozói minőségében mint amaz vagy mint bármely szerény társadalmi állású tagja a képviselőháznak. Az a körülmény, miszerint a főrendiház tagjai, mint ilyenek, «*méltóságoltatnak*», míg az országgyűlési képviselők csak «*nagyságoltatnak*», teljességgel irrelevans. Hisz a «*királyi tábla*» a maga testületi egészében csak több, mint annak egyes tanácselnöke, vagy r.

Arra nézve, hogy a *parlamentaris* monarchiakban még a szárazföldön is mennyire magas rangfokot biztosít az államjog, főleg a brazíliai 1822-diki császári «*Constituciao*»-ra hivatkozunk, a mely szerint képviselőket úgy, mint senatorokat a «fenséges» — «augusto» — cím illeti meg: ez oly túlzás, melyet senki nem vett komolyan, még magában Braziliában sem, a minek folytán azután ez a cím — § — az alkotmánylevélből — alkotmánymódosítás folytán — ki is hagyott. Józanul azonban államjogtudós és államtudós nem hűnyhat szemet az *olasz királyság* azon «*Regolamento*»-ja előtt, a mely 1868-ból keletkezve elrendeli, hogy a *képviselőház* tagjai úgy mint a *senatorok*, az 5-ik kategóriába tartozzanak, tehát egy rangfokon álljanak az érsekekkel, holott a püspököket a 6-dik kategóriába sorozza ugyan ez a «*Regolamento*» és egy fokra helyezi őket a másodfolyamodványú törvény-székek első elnökeivel.¹

Ha valaki nálunk azt kívánná, hogy a képviselőház tagjai ugyanolyan elbánásban részesíttessenek, s egyáltalán ugyanazon

birája; és mégis nem «*tekintetes*»-e csupán («*nagytekintetű*») manap is hivatalosan a királyi tábla, holott tanácselnökei már évtizedek óta «méltóságoltatnak» és r. bírái meg «nagyságoltatnak»? A címek dolgában Magyarországon 1848, illetve 1867 óta nem csekélyebb a confusio, mint a minő confusio uralkodott a görögök naptárában, midőn téle estek a nyári ünnepek és megfordítva, vagy mint midőn Gergely pápa a Julian-féle naptárt megjavíttatta. A *címeztetést* egymagában éppen nem veheti senki nálunk irányadóul az illető rangfokának megállapítására, s ezt csakis az alkotmány szelleme igazíthatja el. Eltörölni *minden* rangot és *minden* címet: ebben van logika; mi még nem értünk meg egy ily állapotra: ámde mindaddig, míg minden *cím* törvény által *eltörölve* nincs: a rangok és cím dolgában csakis az alkotmány szelleme adhat útbaigazítást, nem pedig a komornyik-vagy sekrestyészöflfogás.

¹ L. Brusa, turini egyetemi tanár «*Das Staatsrecht des Königreichs Italien*» cz. művet 112. l. a Marquardsen-féle gyűjteményben, (Handbuch des öffentlichen Rechts, 1892.)

rangfokra helyeztessenek, mint az *érsekek*, s hogy a püspökök és a királyi táblák elnökei csak az országgyűlési képviselők után következzenek a rangsorban: vajmi sajátságos mosolylyal fognak fogadni az ily velleitást még azon körökben is, a melyekben aránylag a legtöbb érzék mutatkozik a képviselői állás méltóságának valódi jelentősége iránt. Ámde ezen olasz példa kapcsolatban a belga, hollandi, spanyol, portugall stb. analogonokkal, mégis komolyan szolgálhat intő szózatul azoknak, a kik hivatva lesznek a magyar királyi udvartartás berendezése alkalmából megtalálni a kellő módozatot, egyfelől a magyar hagyományosság és másfelől a parlamentaris monarchia követelményeinek korszerű, a trón fényét és a souverain népképviselőt jogosult igényeit egymással összhangzatba hozó szabványok megállapítására. Mert hát Magyarország nem *német* mintára formált alkotmányos monarchia, de valódi parlamentaris monarchia, szintűgy mint akár maga Olaszország.

Schvarcz Gyula.

KÉPÖSSZETÉTEL ÉS HANGULATVÁLTOZÁS.

— Egy fejezet az aesthetikából. —

Érzeteinkből alakulnak a képek. A mint ezek, egymáshoz tartozó elemek kapcsolata által bizonyos jelentőséggel kiképződnek, akár közvetlen érzéki benyomásokból mint szemléletek, akár múltakból és távoliakból mint a phantasia képzetei: nem egyszerű érzéletek többé. Vörös színfoltok bizonyos árnyéklatokban és bizonyos vonalak által határolva: a rózsa, a láng, a vércsepp, a királyi palást képei. Az egyes képek is, további és változatos egybefoglalásuk által más kifejezésre, más jelentésre emelkednek, mintegy másokká lesznek: a fej, törzs. végtagok képe az ember képévé, egyes emberek képei egymás mellett egy csatának, egy lakodalomnak, egy temetésnek képévé. A síró arcz képe egyetlen vonás hozzáadásával nevetővé alakul. Ezeknek a képeknek ilyen vagy amolyan jelentésű belső megalkotásához már lelkünk tartalmára, képzeteink tőkéjére van szükségünk. s legalább is a földézés és ráismerés lelki munkájára.

Az egyes érzéki benyomások, a tiszta észrevétel mellett, kedves vagy kedvetlen hangulatot keltenek bennünk, olyan hangulatot, mely az ő természetöknek és a mi természetünknek megfelel. Az éles hangot épp azért nevezzük élesnek, mert úgy érezzük. mintha metszene. A szürkületben vagy

homályban vereslő ég szorongást ébreszt bennünk, mielőtt tűzvészre gondolnánk. A képekkel, egyszerűekkel és összetettekkel, szintén így vagyunk: tetszenek vagy nem tetszenek, így vagy amúgy tetszenek, ilyen vagy amolyan érzelmet keltenek vagy kelhetnek bennünk, végetlen változatossággal. Ezek az érzelmek magukban tekintve, elvonva az őket előidéző benyomástól, épp oly kevésbé elemezhetők, épp oly végökre mehetetlenek, mint maguk az úgynevezett érzethangulatok, melyek bizonyos tekintetben összeesnek velök, vagy fejlődnek, bonyolódnak, alakulnak bennök és belőlük. De az ilyen, határozott képekkel járó érzelmek okaikban, keletkezésökben, összetételeikben, módosulásukban és fejlődésükben már világosabban, behatóbban és több oldalról magyarázhatók, mint azok a hangulatok, melyek az egyszerű érzéki benyomásokat, az érzeteket kísérik.

Nézzük oly képek sorát, melyeket egy tragikai eszme, az egyetemessel ütköző egyéni kiválóság eszméje foglal össze valamely fejlődő cselekvény egységébe. Ezek a képek együtt félelmet és szánakozást gerjesztenek bennünk. E két érzelem, különösen végső fejlődésükben, melyet Aristoteles a benső megtisztulásnak bizonyos nemében keresett, számtalan különböző felfogás és magyarázat tárgya volt. Annyi bizonyos, hogy a tragikai érzelmek ikerpárját nem ébreszthetné föl bennünk sem Othello, sem Faust, sem Bánk képsora, a közönségnek valamely eleme nélkül az ő valójok és a mi valónk, az életnek az ő sorsukat és a mi sorsunkat intéző törvényszerűség között. A félelemnek és szánalomnak alapja az a vonzódás, mely bennünk a tragikai hős iránt támad, s őt szerencséjébe és bukásába kíséri, a mi közsorunkból az élet magaslátára, innen ismét sirjaink közsorába. Az élet közsorában együtt voltunk vele, a halál közsorában ismét együtt leszünk: közülünk való és közénk való. Íme, a vonzódásban a mi embervoltunk és az ő embervolta közti rokonság érzelmé

a határozó, az, melyet éppen tragikai vonatkozásaiban Berzsenyi oly szépen fejez ki:

Ember voltam; csak gyarlóság
Léteim fényes bélyege.

Éppen ezek: a rokonság-érzés s a benne gyökerező vonzódás érzelme módosulnak azokhoz a változó jelentésű és jellemű képekhez képest, melyeket a nagy tettek, nagy tévedések, fenyegető és lezúduló csapások nyújtanak. A váltakozó érzelmek egész skálájában a félelemnek és szánalomnak erősebb vagy gyöngébb, ilyen vagy amolyan színezetű, ebben vagy abban a vegyületben mutatkozó alakulásaival, valamennyi átalakulásukban pedig a vonzódás érzelmének módosulásaival találkozunk, melynek híján nincs tragikai hatás, számbavétele nélkül nincs tragédia. De ennek bővebb fejtegetése nem ide tartozik. Egyelőre csak annyit jegyezzünk meg, hogy az érzékeink közbenjárásával lelkünkben jelentősen megalakult képeknek éppen ezek a hangulatok, ezek az érzelmek, a tetszésnek és nemtetszésnek, kedvnek és kedvetlenségnek, vonzódásnak és idegenkedésnek ezerféle módosulása adja meg aesthetikai jelentőségét.

A kérdés, mely már most elénk áll, az, hogy az érzet-hangulatok, melyek az elemi benyomásokkal járnak, milyen viszonyban vannak azokkal az érzelmekkel, melyek az érzetektől alakult képeket kísérik, vagy más szóval: a melyeket ezek a képek keltenek? Milyen viszonyban van az egyszerű képek keltette érzelem a belőlük összetettekéhez, ezeké meg tovább ahhoz, mely az összetetteknek még gazdagabb csoportosításából támad? Bizonyos egyszerű eseteket tekintve, a felelet is egészen egyszerűnek és könnyűnek látszik: rokon hatások erősítik egymást, ha nem is az összegezés mértékeig, az ellentétesek pedig gyöngítik vagy megsemmisítik. Az orosz-lán is, a sivatag is az erőnek, a nagyságnak tiszteletét, cso-

dálatát ébreszti; nézzük együtt a kettőt, az oroszánt a sivatagban: az előbbi benyomás erősödik, bár nem fog felérni a kettőnek összetételével. Vagy nézzünk egy izléstelenül öltözött szép leányt. A tetszés, melyet a leány ébreszt, enyhíti a nemtetszést, melyet ruhája kelt; de a nemtetszés csökkenti a tetszést: azaz a két ellentétes érzélem egymást lanyhitja, csökkenti.

De ha tovább vizsgálódunk, lehetetlen ebben az egyszerű s csak igen kevés esetre alkalmazható formulában megnyugodnunk. Mindennapi tapasztalataink, érzelmi életünk mozgalmainak még felületesebb megfigyelése is, a kérdést sokkal bonyolódottabbnak mutatja. Az érzethangulatok például, melyeket a ragyogó nap s a sötét felhő idéznek föl külön-külön lelkünkben: amannak szűrő vagy legalább elevenítő, emennek meg kedvetlenítő, lehangoló hatása nem egyszerűen gyöngítik vagy megsemmisítik egymást, hanem a tetszésnek új színű érzelmévé olvadnak, midőn a felhő a nap előtt vonulván el, a két kép összeköttetésbe jut. Az emberi alak arányos szépsége, kifejezett ereje által ébredő hangulat hova lesz, ha ugyanezt az alakot a háborgó tengerrel küzdve pillantjuk meg: a gyönyörködés nyugalma egészen odalesz a félelem izgatottságában; a csodálat is a tenger végetlen síkjának nagyszerűségén tartalma szerint módosul a halálos veszedelem képének hatása által: ez lesz bennünk az uralkodó, a többi mind jelentéktelenné válik, az észrevétlenségig szétfoszlik.

A vallásos festésnek van egy csodálatos motívuma, melynek ábrázolatai igen tisztán és élesen tüntetik föl ezt az alakulást: a *bambino dormiente*, a keresztfán alvó Jézus-gyermek. Legismertebb és legszebb példája Murillo képe a madridi Prado-muzeumban. A szunnyadó gyermek testének ezüstös gyöngédségét az élet rózsás lehelete eleveníti; ajkai üdék és pirosak; haja aranybarna. Fejét lehajtva, jobbkezét egy koponyán nyugtatva, édesdeden szunnyad a lefektetett kereszt-

fán. A telt, kerek, meleg gyermek-alak bájos pihentében csak örvendetes és vidám hangulatot kelthetne a szemlélőben. De képe a kereszt és koponya képével van összeköttetésben: az ártatlan boldogság képe a kín jelén helyezve el, s a még sokat, mindent ígérő élet képe a halál képét tartva. A kapcsolat egészen elnyomja a derítő hatást, s a bús megindultságban, melybe bennünket a kép szemlélete visz, a gyermek és a kereszt keltette két hangulatból egy harmadik, egészen különböző fejlődik. Ez a megindultság oly erős bennünk, hogy önkénytelenül átviszszük az alvó gyermekre, s a szenvedések és halál sejtelmét keressük és véljük borongani arczán. Valamennyi műbíráló különböző szavakkal ezt a hatást fejezi ki. Ugyane motivum ismertebb feldolgozásai közé tartoznak Schiavonének s egy névtelen bolognai mesternek képei a velencei akadémiában. Nálunk néhány éve Badicz Ottó festette meg igen szépen.

A régiek közül még Cristofano Allorinak hasonló tárgyú festményét említhetjük meg a firenzei Uffizi-képtárban; a toskánai eklektikusok e kitünő mesterének azonban a Pitti-palotában őrzött főműve is. *Judit a Holofernes fejével*, nyújthat nekünk éppen a tárgyaltuk kérdésre nézve némi tanulságot. A képnek egy második, gyöngébb példánya megvan a bécsi császári képtárban is. Juditban a művész, érzése és tudása egész teljességével, hűtlen kedvesét, Mazzafirrat örököltette meg. Egy érett, erősen fejlett, virágzó, gyönyörű nőalak áll előttünk, s ragyogó nagy szemével ránk tekint; de az élvezetet, melyet szemlélete nyújt, egészen átalakítja a borzalom, mikor aláhulló balkezeiben megpillantjuk a levágott emberfejet. A fölfogás a bibliáé: az a nyugodt erélyt sugárzó, természetes, szép leány nem esett áldozatul, mint Vernet Horác Juditja, s a komoly nyugalom, mely rajta élömlik, de a melynek hatását rémes diadaljele tökéletesen megváltoztatja: kiválóan alkalmassá teszi fejtegetésünk példázására.

A költészet mezejére pillantva, mily egészen más benyomást tesz ránk, mely eltérő érzelmeket ébreszt bennünk *Toldi* két párviadala: az, melyet a cseh vitézzel vív meg s az a másik, mikor Rozgonyi Piroskáért küzd Tar Lőrincz helyett. Mind a két alkalommal hadi felszerelésben, az ifjúság duzzadó erejében, a játszva kivívott győzelem fényében áll előttünk. De amott nyílt sisakkal, emitt lezárttal verekszik; amott a sziget csendjében és magányában, itt az udvar, a nézők tarka pompája és víg zaja közt; amott életre-halálra a kegyetlen óriással; emitt csak játékból a fürge Lorántfival. Az utóbbi viadal képehez odacsatolják lelki szemeink a szegény Piroška képét, e szép virágét, mely az álnok harcz hevében örökre meghervad. A vívó Toldi képe ugyanaz, de a vele kapcsolódó többiek változtak, mindenkifölött pedig változott az ő képének jelentése s ezzel érzelmeink iránta és harczai iránt: amott még senki sem ismeri lovagnak, de mi annak tudjuk és szeretjük; emitt már mindenki lovagnak tartja, csak mi kétkedünk megdöbbenve benne. A halálos párbajból öröm és szabadulás következik, a játékból pusztulás és halál. Idézzünk még egy, közönségesen ismert példát, melynek mindnyájan, kicsinyek és nagyok, annyi vidám hevületet köszönünk: Cervantes hőseit. Ime Don Quijote tiszta komikai hatásába, melyet az elmés, nemes lovagnak nyurga alakja a szélmalom előtt keltett bennünk, a borúnak milyen árját vezeti be az a másik kép, melyen Alonso Quijanová józanodva, a halálos ágyon pillantjuk meg őt, a pap, a borbély és két juhászkytyája társaságában. Pedig Sancho Panza is ott áll az ágy fejénél.

Ime látjuk, hogy az egyes benyomások, egyes képek keltette érzelmek a különféle vonatkozások által, melyekbe a képek egymással kerülhetnek, minő módosulásokon, változásokon mennek át. Most megerősítik, majd meggyöngítik egymást; itt új elemekkel bővülnek, amott átalakulnak; egy-

szer valamelyikök. akár egyenes, akár associatív hatásnál fogva elnyomja a többit, máskor az egésznek jellemét módosítja, sőt megváltoztatja. E tekintetben kiválóan fontos az a viszony, melybe a képek egymással lépnek, s ebben a viszonyban közös és új jelentőségek. Az ember nem magában áll többé előttünk, hanem számtalan viszonyainak egyikében vagy másikában. E viszonyhoz képest rendszeren maga a kép is némileg módosul. Az athléta alakja, nyugodt tartásban, a keresztre támaszkodva: Michel Angelo Krisztusa, szenvedélyesen fölemelt kezében tört tartva pedig: Harmodios, Aristogeiton oldalán.

Ha figyelemmel kísérjük ezt a fejlődést, azt vesszük észre, hogy az érzelem, a maga sajátosságában, már a bizonyos jelentésű képhez van kapcsolva. Keletkezésére és fejlődésére nemcsak az érzetek és hangulataik, az érzéki benyomással önként és szakadatlanul járó változásaink, hatnak, hanem az a jelentés van, még pedig kiváló befolyással, melylyel a kép bír, a melyet fölvelt, vagy a melyet neki tulajdonítunk. E jelentésnek új összetételek által való módosulásával új vegyületekben, új módosulásokban mutatkozik az érzelem is. Mindezek alapján nem sok az, a mit általánosságban mondhatunk: de talán mégis némileg alkalmas arra, hogy aesthetikai életünknek bizonyos mozzanatait tudatosabbakká tegye: *Az egyes elemeknek és képeknek megfelelő hangulatok, érzelmek egymás által módosulnak, vagy merőben újjá változnak amaz új jelentőséghez s az ezt kifejező új alakhoz képest, melybe az egyes elemek és képek összefoglaltatnak s a melyet új viszonyukban nyernek.*

Hogy a legállandóbb, legerősebb és leghatározottabb érzelmek is, melyek bizonyos képekkel szemben úgyszólván első eszínéletünktől fogva kitéphetetlenül s a változásra lehető legcsekélyebb hajlammal belénk gyökereztek, ugyanannak a

képnek jelentésbeli módosulása következtében milyen jelentékenyen, majdnem a teljes átváltozásig módosulhatnak és módosulnak is: bizonyosságul gondoljunk a Krisztus-képekre. Krisztus ábrázolataiban, neveltetésünkénél, a bennünk élő legendáknál és hagyományoknál fogva, de a művészi törekvés irányánál s a művészi kifejezés erejénél fogva is: a megtestesült szeretetet látjuk. E képek előtt bennünk is az odaadás, a vonzódás, a szeretet lesz uralkodóvá; ez adja meg alapjelmét érzelmeink mindama módosulásainak, melyekkel az anyját ölelő isteni gyermeknek, a tanítványait oktató mesternak, a szeretet asztalánál ülő vendégnek, a gyermekeket és szegényeket maga körül gyűjtő barátnek s a kínhalált szenvedő vértanúnak jó képeit szemléljük. De Krisztus bíró is, ki ítél eleveneket és holtakat. Így tünteti föl Michel Angelo a Sixtus-kápolna óriás falképén; hatalmas és kérlelhetetlen bírónak, kinek fölemelt karja ellenállhatatlanul taszítja alá a nyomorult bűnösöknek jajgató és rimázkodó seregét, s a ki elé még a vértanúknak is oda kell hordaniok bizonyosságul kínhaláluknak borzalmas eszközeit. A szeretet képe Sommo Giovévé alakult. Ez az átváltozott alak s a rémképeknek szinte beláthatatlan tömege, a mely körülveszi, a szeretet érzelmét elnyomja bennünk, s szinte észrevétlenül olvasztja be a szorongó félelembe, mely erőt vesz rajtunk, s csak a megnyilatkozó művészi erő hatása által enyhül meg.

Beöthy Zsolt.

AZ IDŐ ELMÉLETE.¹

— Első közlemény. —

I.

Bevezető kétségek.

Az örökre változatlan sebességgel folyó időt az emberi elme egy kívülre való hatalomnak érzi. Jól tudja azt, hogy alóla sem a külső világ eseményei, sem saját lelke életének legtitikosabb tényei nem vonhatják ki magukat; mert időben történik a bolygók mozgása, a stallaktitek képződése, dynastiák és államszervezetek alakulása és süllyedése épp úgy, mint saját tapasztalatainknak életelekké való feldolgozása, terveink megállapítása, balvéleményeinkből való kibontakozásunk. Hatalomnak érezzük az időt nemcsak azért, mert hüvölő körével mindeneket körül fog, de hatalomnak azért is, mert nem áll módunkban, reá másutt eredményes átalakító

¹ Mutatvány Posch Jenő ily című, kéziratban kész munkájából.

E munka I. részének a fejezetei következők: I. Bevezető kétségek. II. A múlás ténye. III. A múlás megítélése. 1. A múlt- és a tagadó ítélet. 2. A mult-ítélet értelme. *a)* Általánosságok és *verbum substantiale*. *b)* Indogermán mult-alakok. *c)* Chinai mult-alakok. *d)* Tanulások. IV. A jövő esemény és megítélése. 1. Általánosságok. 2. A jövő-ítélet nyelvi alakjai. *a)* Képzős alakok. *b)* Segédigés alakok. 3. Tanulások. V. A jelen esemény és megítélése. VI. Az egyidejűség. VII. A

képességünket, causativ erőnket kiierjesztenünk, olyképen, hogy visszaidézhetnők azt, a mi elmúlt, közelebb hozhatnók. a mi még a jövő homályában dereng. Az idő egy minde-
neket magával ragadó, hatalmas folyam, melyen a tehetetlen ember kicsinyes mérőszközeit próbálgatja, de rohanását fel-
tartóztatni nem képes.

Az eseményeket nem tekintjük az idő részeinek. mintha az idő eseményekből volna összetéve, hanem azt mondjuk, hogy ezek éppen csak «benne vannak» az időben, ez pedig őket magával sodorja, úgy, mint a folyó a benne úszó testet. Tudjuk továbbá, hogy az idő jelenre, multa és jövőre oszlik fel. — hogy a *jelen* elnevezésen a most meglévőt értjük, mely jóformán ugyanabban a pillanatban válik multtá, melyben felfogjuk, — s hogy a jövő a jelent követi ugyanakkor, mikor ez a multba megy át. Hiszszük ezenkívül, hogy az idő folytonos természetű, sőt hogy folytonos mennyiség, abban az

tartósság. VIII. Az időképzet továbbfejlődése. 1. Ítélet-alakok. 2. A visszaidézhetetlen mult. 3. Az egymásutánnak fogalma. 4. Az időmérés tökéletesedése. 5. Az időnek és tulajdonságainak fogalma. 6. Időt jelentő szók. A) Magyar nyelv. a) Főnevek. b) Melléknevek. c) Határozók. d) Igék. B) Indogermán nyelvek. a) Fő- és melléknevek. b) Határozók. 7. Az időérzék. IX. Az idő metaphysikája.

A munka II. része ismerteti és bírálja az időproblema főbb mukásainak az elméleteit (saját műveik vagy a legrégebb források alapján), névszerint a következőkét: Pythagoreusok. Plato. Aristoteles. Peripatetikusok (Strato, Kritolaus). Stoikusok. Epikureusok (Epikurus, Lucretius) Sextus Empirikus. Plotinus. Plotinisták (Jamblichus, Damascius, Simplicius). Szent Ágoston. Hobbes. Descartes. Spinoza. Locke. Leibniz. Berkeley. Hume. Euler. Condillac. Kant. (Kitérve a Kantra vonatkozó főbb bírálatokra). Schelling és Hegel. Herbart. *Visszaesés*: Trendelenburg. Ifj. Fichte. Ülrici. Baumann. Harmann. Eyfferth. Horwicz. *Subjectivista irányok*: Waitz. Spencer. Taine. Dühring. Liebmann. Lotze. Wundt. Volkmann. Közben számos kitérés másokra, többi között némely honfitársainkra is.

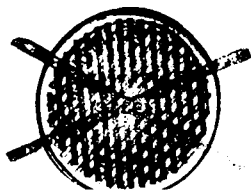
A szerző.

értelemben t. i., hogy nincs az a kis időköz, melyen belül még jelent, multat és jövőt is meg ne lehetne különböztetni. Végre hiszszük, hogy az idő végtelen mennyiség, vagyis, hogy az a sajtáságos egymásután-következés, melyet magunk körül látunk, sohasem *keletkezett* és soha megszakadni nem fog.

Ez az körülbelől, a mit a laikus ember tud az időről, s a gyakorlati élet emberének nincs is szüksége egyébre. Minek is mélyedne bele mindazokba a finom, mondjuk körmönfont okoskodásokba, melyek a philosophia részéről e tárgyhoz fűződnek? Hisz akármily irányban jutnak is dülőre a vitatkozók, mégsem fogják a gyakorlati élet igényeit érintetni. Nem mutathatnak új módot az idővel való helyesebb elbánásra, sikeresebb felhasználására, nem új mértéket, melylyel azt talán pontosabban mérni lehetne, végre pedig éppenséggel semmi eszközt sem arra, hogy hogyan lehessen meg nem történtté tenni azt, a mit egyszer elhibáztunk, jelenné tenni azt a pillanatot, mely már elmúlt.

Az elmélkedésre hajlandó egyéniség azonban, — mert sohasem a gyakorlati életszükséglet, hanem mindenkor csak az elmélkedő hajlam szüli a philosophiai problémákat, — az elmélkedő egyéniség, mondom, nem nyugodhatik meg ebben a pusztá gyakorlati életre elégséges felfogásban. Önkényt felvetődik benne az a kérdés: micsoda folyamat az, melyet ő és vele együtt az egész világ az események közös mérővesszejének, szabályozójának tart? Talán valami finom anyag, valami fluidum, mely a természettudósok aetherén kívül a világot még bejárja? S ha igen, miért állítjuk, hogy az idő vég nélkül osztható, holott az anyagot, még az aetherét is, atomokból szerkesztettnek képzeljük? Továbbá, honnan veszi ez a finom «időanyag» azt az erőt, azt a sebességet, hogy mindeneket magával ragadjon? Hogyan tulajdoníthatunk annak magának is sebességet, a mit minden mozgás sebes-

Athenaeum.

ségének definitiójánál alapúl kell vennünk? Mi viszonyban áll a jelen, mult és jövő az egész időfolyamhoz, mert hisz a folyamban szilárdan megálló három rekesztéknek csak nem tartjuk tán, melyeken az «idő-folyó» az eseményekkel együtt keresztül folya? Másrészt meg nem ellenmondás-e, egyrészt azt mondanunk, hogy az *események* múlnak el, másrészt meg azt állítanunk, hogy a *jelen* az, a mi múlttá válik? Így tehát folyni nem az események folynának, hanem a jelen, mult és jövő; ez pedig három egészen megoldatlan kérdőjel. Avagy tán nem is anyag, nem is folyó ez az idő, hanem csak valami emberi ész-kovácsolta fogalom, valami ábrándkép? S ha igen, mi jogon tartjuk a világ folyása szabályozójának? hogyan tulajdoníthatunk neki kiterjedést, nagyságot, melyet mértékkel mérni lehet? hogyan hatalmat, mely fájdalmakat enyhít és sziklákat törmel? Végre, mi okból, mi célból koholta volna ki az emberi ész e fogalmat, melynek hasznát ellátni nem könnyű, de akadémikus voltát — a mikor kifogyunk belőle — annál könnyebb?!

Csak nagyjából való vázlatát adtam mindazoknak a kérdéseknek, melyek az idő körül fölmerülhetnek; csak úgy kapóra ragadtam ki egynéhányat a sok közül, melyekre a kutató elme e tárgyban indítottnak érzi magát. Már ennyiből is meglátszik azonban, hogy a bölcseledő okoskodásnak, mely hivatva van az emberi elmében a kétségeket eloszlatni, nagy oka van arra, hogy e tárggyal behatóbban foglalkozzék. Mi pedig a kérdések útvesztőjén csak úgy fogunk sikerrel keresztülgázolhatni, ha a legegyszerűbb kérdésnek megoldásán kezdjük, azén, a melyikhez más, egyszerűbb feladatnak a megfejtése nem szükséges, de maga egyebek megoldására módot nyújt. Kérdés, melyik az?

II.

A múlás ténye.

A felvetett kérdések közül mindenkit leginkább az érdekel, vajjon *micsoda* maga az idő: valami létező-e, szóval a külső világban meglévő dolog-e, avagy pusztán emberi ész alkotta fogalom? S aki az idővel tudományosan akar foglalkozni, szintén mintegy ösztönszerűleg ebbe a kérdésbe mélyed belé legelőször, nem kérdezve azt, vajjon nem kell-e másutt keresnie azt az Ariadne fonalát, a mely az itt felmerülő kérdések tarka sokaságából kisegíti.

Első sorban mi is ezt az időt, mint feltételes *valamit* vegyük szemügyre, még pedig, hogy tisztába jöhessünk vele, állítsuk magunk elé a lehető legegyszerűbb alakjában, vagyis hagyjuk el minden el-gondolható tulajdonságát. Kevés philozophiai jártasság kell hozzá, hogy valaki felismerje, mikép a *sebesen* folyás, a végtelenség, a végnélkül oszthatóság, sőt talán még néhány más tulajdonság merőben járulékos¹ vagyis oly tulajdonságai az időnek, melyeket bátran ki lehet hagyni abból a gondolat-complexusból, mely az «idő» szóhoz fűződik, — a nélkül, hogy az, a mi megmarad, megszűnnék időnek lenni. Egy részekből összetett, *lassan* folyó, és valamikor megszűnő időt — megengedem. — furcsa fajta időnek, de végtére is időnek ismerne el mindenki. Ugyanez a valaki azonban teljesen képtelennek fogja magát vallani arra, hogy elképzeljen egy olyan időt, melyben nincs jelen, mult és jövő. szóval, melyben nincs *egymásután*. A ki az egymásután-következésnek tényét veszi le az időről, az elvette magát

¹ «Járulékos» csak annyi, mint *másodrangú*. de azért nem «esetleges», sőt nem is «lényegtelen».

az egész időt is. Ily módon könnyű belátni, hogy az időnek a veleje, ama fent keresett «legegyszerűbb alakja» nem egyéb, mint az *egymásután*, vagyis, hogy az idő nem más, mint *az a körülmény, hogy az események «egymásután» következnek*. Ebből az következik, hogy azt a kérdést, «mi az idő?» — tulajdonképp így kell formulázni: «honnét van az, hogy az események egymásután következnek? — hogyan férközik az eseményekhez még egy egymásután?» (Minden ember akaratlanul is az egymásutánra, folyásra gondol akkor, mikor az időt gondolatban maga elé állítja, nem pedig az egyidejűsége, melyre nézve valaki talán megkövetelhetné, hogy az idő sarkalatos tulajdonságai közé soroljuk. Alább meg fogjuk mutatni, hogy az egyidejűséget éppen nem lehet oly értelemben alkotó elemnek nevezni, mint az egymásutánt, s ezért engedjék meg, azt egyelőre egészen elmelőznöm.)

A kérdés tárgyát e szerint nem többé az *idő*, hanem csak az egymásután képezné, — az *x*-ek száma egygyel csökkent. A ki már most azon vizsgálódik, hogy mi az egymásután, hogyan került a világba: az hánykolódásai közben hajlandó lesz legközelebb az idő-phasisoknál, a jelen, mult és jövő kategoriáknál kikötni és ezeknek a létezését az egymásután okának tartani. Mert valóban, ha bizonyos dolgok jelenvalókból multakká, mások jövőkből jelenvalókká nem válnának, nem mondanók, s nem mondhatnók, hogy az események egymásután következnek. — Itt azonban tekintetbe jő, hogy az okoskodást meg is lehet fordítani, és bátran mondhatjuk, hogy csak azért beszélhetünk multról, jelenről és jövőről, mert a jelenségek egymásután következnek, vagyis csak ott, a hol ilyesmit észlelünk. A meddő szóharcznak véget vet az a belátás, hogy akár egymásutánt, akár három idő-phasist constatálunk valahol, mindenkor *egy* bizonyos tényt veszünk észre, ugyanazt az egyet mind a két

esetben. E tényt egyelőre nem tudjuk pontosan definiálni, miért is, — teljes tudatában annak, hogy merőben idői, vagyis éppen magyarázatra szoruló fogalmat használunk, — úgy írjuk körül, hogy az nem egyéb, mint *múlás*, vagyis az, hogy bizonyos jelenség jelenből multtá, más ugyanekkor jövőből jelené lesz. Valahányszor az ember akár a jelen, mult és jövő fogalmait, akár pedig az egymásutánnak, tehát végtére is az időnek fogalmát veszi alkalmazásba, mindenkor ez a tény, tulajdonkép ez a közszokás ellenére itt egy név alá foglalt *két* tény szolgál ítéletének alapjául.

Elérkeztünk kutatásunk legfontosabb pontjához, a múlás tényéhez, melyet — mint az alábbi fejtegetések meg fogják mutatni — az összes itt felmerülő kérdések közös kulcsának kell tekintenünk. Feladatunk már most az: megvizsgálni, vajjon miféle tény ez a «múlás», vajjon realis-e, avagy csak képzelt, illetőleg mi és mennyi benne az objectív realis tartalom?

Már a köztudalom embere is meg van győződve arról, hogy a múlásra vonatkozó ítéleteinek (ezeket ezentúl a rövidség kedvéért *mult-ítéleteknek* fogjuk nevezni) a külső világban mindenkor valami változás beállta felel meg, vagyis, hogy mindenkor valami változás áll be az objectív világban abban a pillanatban, a midőn egy ilyen mult-ítéletet érvényesen ki lehet mondani: a mit fordított okoskodással úgysis ki lehet fejezni, hogy ez az ítélet mindenkor valami változásnak a beálltát jelzi. Ha egy látogató távozott el tőlünk, s ennek következtében azt mondhatjuk: «az illető nálunk *volt*», akkor meg vagyunk róla győződve, hogy a változás a mi közvetlen környezetünk dolgában állott be, melyben ama látogató többé fel nem található. Ha elsütöttem egy fegyvert s ennek következtében azt mondhatom: «a fegyver eldurran^t», vagyis: durranása meg*volt* — akkor tudom, hogy a változás abban áll, hogy az én hallószerveimet többé hang nem éri e fegyver részéről. Ha egy szikla felrobbant s lett belőle kötörmelék,

akkor tudom, hogy a részeknek összefüggése dolgában állott be változás. Ha áll, hogy egy barátom meghalt, akkor ama testnek physiologiai tulajdonságban állott be egy lényeges változás. Sőt ha a látszólag változatlan létű 4000 éves pyramisra mondom rá, hogy ezelőtt is meg volt, a változás ott van, hogy ama pyramistól «ezelőtt» kibocsátott fényhullámok *most* nem hatnak szememre. Szóval, bármely körből választanók is a példát, mindig találkozni fogunk azzal a meggyőződéssel, hogy a múlt ítélettel valami változásnak a beállta van jelezve.

A philosophia a köztudalomnak e meggyőződését soha meghazudtolni nem fogja. Mindössze annyit tehet, hogy belőle ezt a két tételt vonja ki magának: «ott, a hol múltást veszünk észre, igenis van reális tény, valóban történik valami», és: «ez a tény nem egyéb, mint változás» — már csak azért is, mert múlttá *válík* valami a jelenből. Ezen a fokán okoskodásainknak legközelebb esik az a kérdés, hogy mi viszonyban áll e két tény, múltás és változás, egymáshoz? Mert ha igaz, hogy a hol múltás van, ott van változás is, úgy bizonyos másrészt az is, hogy változás nem képzelhető elmúlás, a régiebb alakoknak multtá válása nélkül. Éppen azért el kell ismerni, hogy a «múltás» és «változás» szók nem egyebek, mint egy és ugyanazon folyamatnak két különböző szempontból való elnevezései. Változásnak nevezzük az illető processust, ha és a mennyiben a régiek helyébe lépő új alakulatokra, a bepótlás tüneményére vagyunk legfőbb tekintettel; múltásnak ellenben, ha csak a jelen adatoknak eltűnésére. Változást látok ott, a hol a letűntek helyébe mind annyiszor belépő új alakulatoknak szemléletébe merülök, — mulást ellenben, ha csak az eltűnteken s az eltűnés tüneményén merengek.

Hogy azonban ez a belátás, mely szerint a múltás tényét a változására vissza lehet vinni, reánk nézve a tervbe vett

irányban, a múlás tényének tiszta megismerése céljára, gyümölcsöző legyen, kell, hogy a változás tényének szokásos definitióján egy kissé igazítsunk. Az a közkeletű definitio ugyanis, mely szerint a változás az a folyamat, «a midőn valamely anyag egymásután más-más alakot ölt, a midőn tehát valami *átalakul* (pl. a víz jéggé, hóvá, vagy gőzzé), a nélkül azonban, hogy az alapul szolgáló anyagnak mennyisége szaporodnék avagy csökkenne, — ez a definitio, mondom, nem elégít ki; nem azért, mert igen burkolt, éppen nem egyszínű feleletet foglal magában arra a kérdésre, hogy hova lesznek ama bizonyos régibb alakulatok, melyeknek amaz újak a helyökbe lépnek? Az egyetlen lehetséges felelet itt nézetem szerint az, hogy *megsemmisülnek*, vagyis hogy ott, a hol van változás, mindig van megsemmisülés, értvén ezzel *alakulatoknak*, vagy a mint nevezhetjük, *kapcsolatoknak* a megsemmisülését, melyeknek helyébe aztán egészen új alakulatok állanak be. A «megsemmisülés» szónak bevezetése itt mindössze is szabatosabbá fogja tenni a kérdéses definitiót, és e fogalom a természettudománynak azzal az elvével, mely szerint anyag és erő sohasem semmisül meg, megtámadható nem lesz, mert mi sem anyagról, sem erőről, hanem merőben a tényezőknek egy bizonyos találkozásáról, combinatiójáról kívánjuk kimondatni a megsemmisülést. A fenti példákban a látogatónak, illetőleg a hang- és fényhullámoknak ittléte, nálunk létele, a törmelékdaraboknak összefüggése és az emberi test életképessége az, a mire én rá akarom mondatni, hogy megsemmisült ugyanakkor, a mikor kimondhatom róla, hogy elmúlt. Még nyilvánvalóbb a megsemmisülés a térbeli mozgásnál, melyet a modern physika minden esemény közös typusának tart. A mikor a mozgó test $\sqrt{x_n^2 + y_n^2 + z_n^2}$ pontban van, akkor az előző $\sqrt{x_1^2 + y_1^2 + z_1^2}$ helyzet, vagyis eme pontban való létele, me-

lyet elmultnak tekintünk, meg is van semmisülve. — Magaról a múlásról a fennebbiek után nincs mit mondanom. Minden múlás változás lévén, önkényt következik, hogy a megsemmisülést illetőleg a változásról mondottak a múlásra is érvényesek.

Ezzel az elmélettel szemben valaki talán az okozati törvényre hivatkozva, azzal támadhatna, hogy az egymás *után* következő jelenségek e törvény értelmében egymásból is következnek, s akkor az előzőt nem szabad megsemmisültnek tekintenünk, mert különben a következőt, illetőleg *következményt* létre nem hozhatja. Erre az a felelet, hogy az előző, vagy mondjuk akár *«előzmény»*, semmi esetre sem szűnik meg előbb, míg csak a következmény létre nem jött, s ha e következmény megvan, reá úgy sincs többé szükség. Itt egyelőre csak ennyit, minthogy alább az okozati törvényt hangoztatók ellenvetéseivel s az ezen álláspontban rejlő tévedésekkel úgyis bővebben kell foglalkoznunk. — Meg kell azonban vallanom azt, hogy én a változásnak *realis* voltát nem képzelem másképp megmenthetőnek, mint úgy, ha elfogadjuk, hogy a dolgoknak egy bizonyos régibb állapota az újnak beálltával megsemmisült: mert ha nem, akkor vagy az újabb állapotot kell látszatszerűnek tartanunk s mellette a régebbit *realis*nak, vagy pedig elfogadnunk azt, hogy az új és a régi állapot együttesen állanak fenn. Mindkét esetben ellenmondásba jutunk a változás fogalmával. S épp ezért az okozatos törvényenyl annál kevésbé lehet a fenti megsemmisülés-elméletet megtámadni, mivel maga ez az egész törvény a változásnak megmagyarázására van szerkesztve, tehát eo ipso elismeri azt, hogy a világon *van* változás, hogy tehát a változás *realis* valami. S én éppen csak azt állítom, hogy sokkal szabatosabban fejezem ki a változás szellemét, ha azt mondom, hogy itt mindenkor *megsemmisül* a régibb állapot s egy új állapot tűnik elő, mintha azt mondanám, hogy

átalakul a régibb állapot egy új állapotá. Mert az «átalakul» szónak sem lehet más elfogadható jelentése, mint az, mely mellett én itt kardoskodom.

A megsemmisülést én objectiv világtenynek tartom, és mindjárt megszűnik az elfogadásától fázni, a ki e megsemmisülés alanyát — azt, a mire állítjuk, — nem téveszti szem elől. Ítéleteink, melyekkel a minket környékező világot leírjuk, individuumokra vonatkoznak. — így nevezvén minden egyes, akár substantialis, akár másféle adatot, mihelyt egyszer mint *ez-t itt* fogtuk fel. Minden individuum nem egyéb, mint egy matematikai értelemben vett «combinatio» vagy, mint fennebb nevezük, kapcsolat, azaz bizonyos, egyenkint másutt is feltalálható elemeknek bizonyos módon való összeállása. A mennyiben ilyen individuumot egy mult-ítélet alanyává tesztek, tulajdonkép azt mondom, hogy amaz *A* összeállásban, melyet eredetileg láttam, valami változás történt, a mennyiben t. i. az *a* elem belőle kilépett és *b* lépett helyébe. Mit mondjak már most az *A* combinatióra, mely tényleg nincs sehol, melyet nem mutathat fel senki? Az a felelet, hogy «átalakult» *B* combinatióvá, csak azt mondja, hogy most van egy *B* combinatióm, de nem mondja meg, mi történt *A*-val! Hogy az *A* tovább él ebben a *B*-ben, az mindenekelőtt nem igaz, mert legfőllebb annyi állhat, hogy *A*-nak bizonyos elemei maradtak meg; én azonban csak azt a combinatiót nevezem *A*-nak, melyben *a* is benne van, mely szóval minden tekintetben olyan, a milyen azelőtt volt. Én mást nem felelhetek, mint, hogy *A* felbomlott, vagyis, minthogy nincsen semmi, a mi az *A* nevét viselhetné, ez lehet valami nemlétezőt jelentő pusztá szová silányodott: *megsemmisült*. — Egy barátomat tiz esztendei távolléte után viszontlátom és azt találok, hogy megöszült. Barátom egy individuum, vagyis számos külön-külön egyebütt is meglévő testi és lelki saját-ságnak bizonyos módon való összeállása --- *A*. Individualitá-

sához ezelőtt tíz évvel a barna haj is tartozott ($= a$). Ma ennek helyébe ősz haj ($= b$) lép. Nem kell-e elismernem, hogy az A tulajdonság-complexus, melyet emlékezetemben tartok, s melyet ma B tulajdonság-complexus helyettesít, ma már nincs meg sehol, vagyis hogy az a kapcsolat — a barátom és a barna haj közti kapcsolat — felbomlott, tehát mint egység megsemmisült?

A múlás tényéből tehát azt a világtényt olvastuk le, hogy a világon kapcsolatok alakulnak és kapcsolatok bomlanak (megsemmisülnek); bizonyos tulajdonságok (elemek) állanak össze, melyek ezen összeállásban egy bizonyos, általunk névvel illetett individuumot adnak ki, — és elemek bomlanak, azaz kilépnek amaz összeköttetésből, vagy mind, vagy a legtöbb esetben csak részben. Minden individuumnak voltaképen a legcsekélyebb változás után, mely rajta beállott, nevét el kellene veszítenie és újat felvennie. Tény azonban, hogy az emberi elme, mely úgysem az illető individuumon meglévő *összes* tulajdonságok miatt tekintette és nevezte el azt *ennek*, az ezen individuumot érő változásokban különbséget tesz és a legtöbb esetben úgy jár el, hogy a kapcsolatba belépett új tagnak az egyszerű megnevezésével praedicatumot, illetőleg jelzöt fűz ama kapcsolat eredeti neve mellé. Barátom «megöszült», de ő azért nem más valaki. Új individuumok elismerésére és ehhez képest új elnevezésre csak bizonyos, közelebbről nem definiálható végső esetekben határozza el magát az elme, az ú. n. nagy, avagy «lényeges» változások esetében, már t. i. azokban, melyeket maga talál ilyeneknek. Hogy az elme e tekintetben milyen directívát követ, illetőleg, hogy ezt miként lehet helyesen megformulálni, nem tudom; de körülbelül biztos vagyok benne, hogy nem lehet objectiv szempontból megvonni a határt, vagyis meghatározni, mikor kelljen valamely változást akkorának ítélni, mely miatt a dolognak régi neve többé meg nem állhat.

A levegőnek szempontjából az, ha mozgásban van, minden-
esetre épp oly kevésbé *lényeges* változás, mint akár micsoda
folyadéknál avagy szilárd testnél. Mégis a mozgó levegőt új
individuumnak tekintjük és *szélnek* hívjuk, míg ellenben a
mikrobákkal és idegen gázokkal telt, tehát mindenestre
lényegesebben megváltozott levegőt egyszerűen csak «rossz»
levegőnek nevezzük.

Abban az esetben, ha valamely individuumnak új prae-
dicatummal való felruházására érezzük magunkat indítottak,
mindig egyszer mind egy mult-ítélet válik esedékessé és mon-
datik is ki, t. i. ha a figyelő elme az individuumnak ama
régibb állapotát veszi tekintetbe. Így jutottunk át lassankint
a múlás tényének felfogására, vagyis az idői ítéletekre.

* * *

E helyütt, mint az első pszichologiai természetű fejezet
közűbén szükséges tájékoztatásul megjegyzem, hogy e feje-
zetek az időképzet *kifejlődésének* valószínű menetét, nem
pedig mai kész időképzetünket akarják az olvasónak szemé-
lére vinni, főbb vonásaiban, miért is kérem az olvasót, szíves-
kedjék a pszichologikus fejezetekben velem együtt mindenkor
a naiv, időt még nem ismerő, de kezünk alatt successive
megtanuló elmének az álláspontjára helyezkedni és ne mai
kész idő-ismereteinek belezavarásával ítélni meg a mondan-
dókat. Hogy pedig az időképzetet nem készen hoztuk a világra,
hanem lassankint szereztük meg, mint bármely más ismere-
tünket, az Locke óta már nem is új igazság. Egyik bizo-
nyítékául pedig éppen az ily apránként való reconstructionak
itt bemutatandó lehetősége is szolgál. (Ellenvetésekkel a IX.
fejezetben foglalkozom.) Én e fejlődési menet legzsengőbb
hajtásának az idői *ítéleteket* tartom, azért térek rá legelőször
ezeknek a bonczolgatására. Az időképzetes elme-nyilatkozatok

alapjául szolgáló objectiv tényeket minden időkategorianál előzetesen tárgyaltam, hogy lássuk, *milyen* ténnyt *miképen* fog fel, illetőleg *kezdi* felfogni az emberi elme.

III

A múlás megítélése.

1. A *mult-* és a *tagadó* ítélet.

Ahhoz, hogy a múlás ténye ítélet alakjában nyerjen kifejezést, nyilván az kell, hogy az valamely észlelő elme részéről a megfigyelés tárgyát képezze. Másrészt meg azt is bizonyított dolognak vehetni, hogy ez az elme máskép, mint közvetlen szemlélés útján magának e tényről fogalmat sem szerezhethet: más szóval, hogy mult-ítéletet csak olyan ember képes magában megalkotni és használni, a ki a megfelelő jelenséget, a múltat valaha elszemlélte. Gondolkodó olvasónak ezt nem szükség hosszan bizonyíthatnunk, s az nem is fog előállani olyatén ellenvetésekkel, hogy sokszor olyasmire is rámondjuk «elmúlt», a mit elmúlónak illetőleg jelenlevőnek sohasem láttunk, pl. a világtörténelem alakjaira és eseményeire. Mert nyilvánvaló, hogy itt csak mások ítéletére hivatkozunk, végső elemzésben olyanokéra, kik amaz eseményeket elmúlóknak igen is látták, — s különben is, az ilyen mások után mondott ítéletekhez csak olyan ember képes valami értelmet hozzáfűzni, a ki valamiféle múltat, avagy mondják változást, valaha látott.

Hogy már most a múlt-ítélet megalakulásának módját és körülményeit tisztán magunk elé állíthassuk, a múltásnak egy lehetőleg egyszerű esetét kell alapul vennünk. Ilyen lesz az, mikor valamely érzékünkre valami egyszerű benyomás

(= *A*. pl. a szemre egy zöld fénysugár, avagy a fülre egy hang) ráhat és utóbb hatni megszűnik. Lássuk, mi történik akkor, midőn *A* hatás megsemmisült, vagyis többé nincs meg. Ne nézzünk utána az úgysis megsemmisült s tudomásunk szerint visszaterelhetetlen benyomásnak, mert azzal nem tanulunk semmit, hanem vizsgáljuk azt, hogy annak a lélekében, a ki ezt az elmúlást végig szemlélte, micsoda változások állanak be.

Itt segítségül hívjuk a tapasztalást, mely először is azt tanítja, hogy a felfogó idegcsoporthoz az az állapota (nevezzük feszültségnek), melybe a benyomás hozta, ennek eltávoztával együtt semelyik idegcsoporthoz sem lohad le azonnal, hanem csak lassankint, miből folyólag magát az eltávozott benyomást egy pár pillanatig majdnem épp oly élénken érezzük, mintha előttünk volna. (Gondoljon mindenki a napbanezés után szeme előtt lebegő, sokszor bosszantóan tartós képekre.) Tudjuk továbbá, hogy még az ilyen ú. n. utóképeknek elmúlása után is, azaz, ha a felfogó ideg már teljesen visszanyerte régi petyhüdt állapotát, bizonyos dispositio marad meg szervezetünkben, vagyis az a sajátság, melynélfogva az ember az illető érzetet, ha újra feltűnik, ismerősebb színben látja még akkor is, ha annak első belépésére tisztán és tudatosan nem emlékszik vissza,¹ s e dispositio idővel fokozódik odáig, hogy ama benyomást lelkünk elé állítani, azt mintegy szellemileg látni, róla beszélni és elmélkedni vagyunk képesek. Ha tehát az eltűnt benyomás mint ilyen megsemmisül is, de nem semmisül meg az az állapot, melybe a felfogása közben elménk jutott. Mikor valamely érzéket egy benyomás ér.

¹ «Die reproducirte Empfindung (az első benyomásnak lelki maradéka) tritt (értsd: manchmal) nicht als selbständige und freie Vorstellung im Bewusstsein hervor, sondern wirkt nur dazu, der erneuerten Empfindung das Gepraege der Fremdheit zu nehmen». Höfding: Vierteljahrsschr. f. wiss. Phil. VII. kötet.

megindul egy alapjában még egészen ismeretlen folyamat, melynek eredménye az, hogy bizonyos, ama benyomásnak megfelelő tartalom jut a szemlélőnek lelkébe, melyet, ha egyszer megvan, a benyomásnak magának a megszünte nem képes az elméből kizavarni. Sőt a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az ilyen képnek az élete sokszor igen hosszú, másrészt azonban, hogy, ha a megfelelő benyomásnak eltüntetése folytán nem is, de kellő ráfigyelés hiányában az elméből végkép kitörlődhetik.

A léleknek azt a tulajdonságát már most, melynél fogva az eltűnt benyomás benne ily értelemben vett «nyomokat» hagy, — hogy egy régi philosophiai műszót használjunk új definitióval, — ezt a tulajdonságot, mondom, egy ismeretes, bár nem egészen megfelelő néven, *emlékező* «*tehetség*»-nek fogjuk nevezni, a «*tehetség*» nevével egyáltalán nem akarván valami titkos erőt értetni, hanem tisztán csakis a fenn körülírt tulajdonságot röviden összefoglalni.

Ez az emlékezőtehetség képesít bennünket arra, hogy a múlás tényét nyelvíleg kifejezzük. Pl., lehetőleg egyszerű esetet tartva szem előtt: «fáj, fáj», vagy akár: «a fájdalom elmúlt»; általános típusban: «*A volt*».

Ha ezt az ítéletet elemezzük, könnyen észreveszszük, hogy az, ha nem is egyértelmű, de rokonjelentésű ezzel az ítélettel: «*A nincs*». Ugyanis valónak, meglévőnek valami dolgot csak annyiban állítunk és állíthatunk, a mennyiben az érzékeinkre hat (elmellőzve itt egészen azokat az eseteket, mikor mások tanúsága alapján fogadunk el valamit valónak). Szóval annak az ítéletnek, hogy *valami megvan*, physikai correlatuma mindenkor az, hogy az illető *valami*, mint tényleges érzet hat, avagy hatni képes érzékeinkre. Épp ezért el kell ismernünk, hogy az, a mi a saját és kortársaink érzékeire csak *hatott*, de tényleg nem hat, nem is tartozik a valóság keretébe, — mert a mi csak volt, az tényleg nincs.

«Nincs» és «volt» tehát rokonértelmű ítéletek, mert mind a kettőt akkor használjuk, a mikor az illető érzettől, *melyre tényleg gondolunk*, meghatva nem vagyunk. Éppen azért, azt hiszem, ki lehet mondani, hogy minden mult-ítéletben tagadás rejlik, vagyis valami nem-létnek, valami hiánynak az észrevétele. A ki azt mondja: «volt pénzem», tényleg azt mondja: «nincs». Igaz, hogy ez a mult-ítélet azt is jelenti, — s ezt az olvasó megnyugtatóására mindjárt itt jegyzem meg, — hogy az, a mit «volt»-nak hívunk, a valóságból ment át a nem-létbe; míg ellenben a pusztá «nincs» azt is jelenti, legalább jelentheti, hogy a kérdéses dolog egyáltalán sohasem tartozott a valóság körébe. Az, hogy nincs pénzem, még nem azt jelenti, hogy volt, mert meglehet, hogy sohasem volt. A «nincs» általános, legszélesebb körű tagadást foglal magában, a «volt» pedig szűkebb körűt, de tagadás van mind a kettőben, s nekünk egyelőre ez a fontos.

Összehasonlítván a mult-ítéletet a jelen-ítélettel, arra a megállapodásra jutunk, hogy a mult-ítélet *egy* apperceptióval többet foglal magában, mint a jelen-ítélet. A jelen-ítélet csak összekapcsol két fogalmat egymással, vagyis azt az észrevételt tartalmazza, hogy az *A* jelenség tulajdonkép a *B* fogalomkörbe tartozik; szóval viszonyt állít fel két fogalom között. A mult-ítélet már most nemcsak hogy ítéleti formája által kimondja e kapcsolatot, de kimondja azt is, hogy egy ilyen, fennállónak ismert viszony felbomlott. Hogy a nyelvek maguk is tagadó értelemben, vagyis nem-jelennek, a valóság tagadásának fogják fel a maguk mult-alakjait, azt *Bopp*¹ is elismeri és magyarázatául hozza fel annak a ténynek, hogy a zend nyelv a maga praeteritum-formáit gyakran conjunctivus praesens értelmében, tehát a tényleg jelen nem lévőknek

¹ Vergleichende Grammatik . . . 3. kiadás. Berlin, 1870. II. kötet. 520. §.

a kifejezésére használja. «Es scheint in solchen Fällen die Vergangenheit von ihrer negativen Seite, als die wirkliche Gegenwart negierend, aufgefasst, und so zur Bezeichnung des ebenfalls der Wirklichkeit entbehrenden Conjunctiv's geeignet gefunden worden zu sein.»

Minthogy tehát a mult-ítélet az ú. n. universalisan tagadó ítélettel *egy* pontban találkozunk, és minthogy eleve is valószínű, hogy a múlt-ítélet és az universalisan tagadó ítélet kimondásának a feltételei részben azonosak, (amennyiben az előbbihez csak egy bizonyos apperceptióval több kívántatik, mint az utóbbihoz): tehát itt először is az universalisan tagadó ítélettel kell foglalkoznunk, vagyis megfejtenünk azt a kérdést: micsoda lelki processus révén jut az ember arra az apperceptióra, hogy valami nincsen, mi viszi rá az elmét arra, hogy bizonyos esetekben egy *A*-érzetet ő reá hatónak valljon, más esetekben megtagadja, hogy ez az érzet ő reá hatna? Hogyan jutunk ehhez a megkülönböztetéshez, és miért nem valljuk magunkat akkor is az érzet tényleges hatása alatt állónak, mikor erre csak gondolunk, de hatásának kitéve nem vagyunk?

A feleletet erre a kérdésre igen könnyen megtalálja a laikus, de annál nehezebben a philosophus. Amaz ugyanis azt mondaná, «maga az a körülmény, hogy az érzet tényleg nem hat az emberre, elég ok arra, hogy észrevegye és kijelentse, hogy nem hat rá az érzet, — valamint az a körülmény, hogy az érzet tényleg ráhat, elég ok arra, hogy valaki magát az érzettől megilletettnek állítsa». A psychologus azonban az ilyen okoskodást nem fogadhatja el, nem pedig azért, mert jól tudja, hogy minden észrevétel és nyilatkozat lelkiállapotokból indul ki. Ha az egyén az egyik pillanatban az egyik módon, a másikon a másikon nyilatkozik, annak két különböző lelkiállapot az oka, s nem pusztán az, hogy a külső környezet ő körüle megváltozott. Persze igaz, hogy

végtere is a külső környezet változása az oka a szemlélő lelkiállapota változásának; de a ki az *embert* akarja megérteni, annak magukat azokat a szellemi állapotokat kell tanulmányoznia, melyeket benne a környezet változása előidéz, kutatnia a módokat, hogy miképen adaptálja saját egyéniségét e külső környezethez, s nem azt képzelnie, hogy elég a dolgokat a szemlélő elé kiraknia, majd boldogul ő velök a maga módja szerint. Igaz, boldogul, de tudni akarjuk, hogy mikép?

A mi azt a két, első tekintetre homlokegyenest ellentétes lelkiállapotot illeti, melyeknek egyike az «*A van*», másika az «*A nincs*» ítéletben nyer kifejezést: úgy ezekre nézve mindenekeelőtt el kell ismerni, hogy annál az egyénnél, a ki *A*-t távollevőnek állítja, ez mégis megvan, de képzet alakjában, mert hisz az illető gondol reá, különben nem beszélhetne róla. A teljes tényálladéknak szabatos leírása tehát úgy fog szólni, hogy oly valaki állít valamely *A* érzetet távollevőnek, a kinek ugyanakkor a fejében, képzet alakjában, megvan annak az érzetnek a képe. Ha már most összehasonlítjuk e két rendbeli lelkiállapotot, az érzőt és megfelelő képzelőt, s szem elöl nem tévesztjük azt az igazságot, hogy a mindannyiszori elmenyilatkozatok az egyén lelkiállapotaival tartanak lépést: azonnal látni fogjuk, hogy ez állapotok olyannyira különböznek egymástól, hogy lehetetlen, mikép az érző ember őket egymással azonosítsa, illetőleg ugyanarra a nyilatkozatra érezze magát indítottnak az egyik, mint a másik állapotban.

Első, a mi itt feltűnik, az intenzitások különbsége. Az érzet ugyanis normalis lelkiállapotú egyéneknél erősebb, azaz sokkal jobban hatja meg az idegeket, mint pusztá képzeteik és ehhez képest az érzet egy sötétnek képzelt gondolat-háttérből sokkal élesebben emelkedik ki, mint a pusztá képzet. A képzetünket kétségbevonatni, vagyis elfogadni, hogy a kér-

déses kép nincs eszünkben, sokkal előbb volnánk hajlandók, mint hogy valamely érzetünket engednők elvitatni. Ha igaz is, a mit egyes újabb psychologusok az intenzitás-különbségnek kriteriumként szereplésre való alkalmassága ellen felhoztak, arra utalván, hogy mi bizony gyenge érzeteinket is tisztán meg tudjuk különböztetni náloknál gyakran sokszorta erősebb képzeleteinktől: mégis igaznak marad annyi, hogy ama nagyon számos esetben, a midőn nem ilyen végletek, vagyis egy igen élénk képzet áll szemben egy igen gyenge érzettel, ez a vezérfonal is egészen jól beválik. Azután az az ellenvetés is megszívlelni való, hogy valamely érzet lehet ugyan érzetnek gyöngé, de azért mégis sokkalta erősebb, mint az a bizonyos erős képzet, mely ismét lehet képzetnek erős, de azért még mindig sokkal gyengébb, mint a kérdéses érzet. A baj az — még pedig, elismerem, mindkét ellenfélre nézve, — hogy a képzetnek és érzetnek fokát megmérni nem lehet.

A tisztaság fokát, vagyis azt a tényt, hogy a szemléző lelkiállapotban a benyomásnak összes részleteit és pedig minden megerőltetés nélkül látjuk magunk előtt, míg ellenben képzeléskor jobbára csak egy többé-kevésbé elmosódott kép lebeg szemünk előtt, melynek részleteit csak jelentős szellemi erőlködéssel vagyunk képesek tisztázni, — ezt a tényt, mondom, mely első tekintetre nagyon is főlemlítésre méltónak látszik, itt szándékosan hagyom el, azért, mivel egyszerű, vagyis oly benyomásokat tartunk szemünk előtt, melyeknél nincsenek részletek. Nem lehet továbbá abba sem kapaszkodni, hogy tisztaság és intenzitás két egészen különböző dolog volna, mert a képzetnek elmosódott voltát tisztán az okozza, hogy az összbenyomásnak *egyes részei* feledésbe mentek, vagyis már nem hatnak *oly erősen* ránk, hogy tudatunkban tartsuk.

Nagyon jeles dolognak látszhatik továbbá valaki előtt, itt az érzékek kölcsönös ellenőrzésére hivatkozni. Ezen nézet

szerint a kriteriuma annak, vajjon csak képzet van-e a fejemben, avagy valóban előttem van-e az, a mit képzelek, mindenkor abban volna keresendő, vajjon egyéb érzékeim is nyerhetnek-e az illető *P*, képzelés avagy érzés adta kép részéről érzetet. avagy csak az az egy, melyhez ama *P* tartozik. Ha igen, úgy valódi benyomás, ha nem, akkor csak képzelet forogna fenn. — Nem lehet tagadni, hogy ez a kriterium életből merített dolog, mert oly esetekben, mikor valamely színes alakot látunk, mely valami tárgynak szokott megfelelni, és kérdésessé válik annak jelenléte (pl. a camera obscura alakjain): csakugyan többi érzékeinket szoktuk segítségül hívni, kiindulván abból az elvből, hogy ott, a hol tárgy van, egynél több érzéknek is kijut a benyomásból. — Mi mégis mellőzendőnek tartjuk ezt az eljárást a keresett kriteriumok sorából. nemcsak azért, mert egyéb érzések ilyenén segítségül vételének a lehetősége tisztán tárgyakat ábrázoló hallucinációknál, vagyis összetett benyomásoknál forog fenn, hanem mellőzendőnek tartjuk legfőképp azért, mert be lehet bizonyítani, hogy az, a ki ezen módszer szerint szerez magának bizonyosságot valamely adat realitása iránt, az azt tulajdonkép már meg is szerezte — egy másik módszer segélyével. Ugyanis, ha valaki a kérdéses segítségül-hívó módszerrel állapítja meg, hogy a zöld foltok, melyek szeme előtt úsznak, nem tárgyak, s viszont, hogy egy másik zöld folt, mely szintén szeme előtt lebeg, igenis tárgy, teszem azt valami zöld papiros: az akkor, a mikor constatálja, hogy az egyik zöld folt adott tapintó érzetet, a másik pedig nem, nyilván tiszta különbséget tett egy tényleges és egy csak képzelt tapintó érzet között. mint a milyet ő egyaránt az összes zöld foltoktól várt. A kérdés tehát még mindig az marad: miféle segítséggel ismerte fel az illető a tapintó érzetet az egyik esetben valódinak és vette észre a második esetben, hogy azt csak várta, de el nem nyerte?

Nem volna továbbá helyes azt felvenni a valódi érzet kriteriumai sorába, — holott első tekintetre nagyonis ide valónak látszik, — hogy mindenkor az illető benyomással együttjáró következményeknek a beállta avagy elmaradása dönti el, vajjon valódi volt-e az érzet, avagy csak káprázat, hogy tehát ha kétkedő elmét ezen következmények fogják bizonyossá tenni. Mert itt megint felvetődik az a kérdés, honnan tudja, vajjon nem hallucinatio volt-e az a kérdéses következmény, pl. a vélt lövés után a füstszag, melyet állítólag észrevett.

Van azonban egy fontosabb körülmény. Egyes újabb psychologusok ugyanis azt vetették fel, hogy minden érzet, minthogy az idegeknek igénybevételével áll elő, bizonyos, az idegekre való ráhatásból származó mellékérzetekkel jár együtt. («Gefühl . . . des . . . organischen Ergriffen seins.» Horwicz.)¹ A további okoskodás már most az, hogy e mellékérzetek pusztá képzeteknél, minthogy ezek ilyen ráhatás nélkül keletkeznek, nem fordulhatnak elő, s így az elme a szerint, a mint ily mellékérzeteket érez avagy nem érez, nevezne valamely képet tényleges érzetnek, illetőleg képzetnek. — Ezen nézet ellen igen megszívlelni való ellenvetések merültek fel. Mindenekelőtt helytelen dolog képzet és érzet között abban az irányban keresni különbséget, hogy csak az egyiknél, az érzetnél volnának ideges, organikus processusok, a képzet pedig pusztá «lelki» productum volna. Tény, hogy úgy az egyik, mint a másik jelenség bizonyos idegműködéssel jár együtt, sőt tény az is, — némelyek legalább constatálták, — hogy a képzeteken is ki lehet mutatni mindazokat a «mellékérzeteket», melyekre itt hivatkozás történik, csakhogy csekélyebb fokon. (L. Horwicz. U. o.) Kevesebb súlyt tulaj-

¹ Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage. Halle, 1872. I. Theil, 297. lap és kk.

donítok azonban ama Horwicz-tól származó ellenvetésnek, mely szerint elménk nem szorult ama mozgásnak a megfigyelésére, melybe ezen mellékérzetek később tényleg átmennek, hogy különbséget tudjon tenni a valódi érzet és az érzetnek a képzete között. Nem szólva hozzá ahhoz, vajjon valósággal mozgás-érzeteknek, illetőleg az érzetből előálló mozgás előhírnökeinek kell-e a szóban forgó mellékérzeteket tekintenuink, csak azt jegyzem meg, hogy a megtámadott állítás nem azt hangoztatja, hogy magának a már beállott mozgásnak az észrevétele folytán ismeri fel elménk, hogy valódi érzetet kapott, — hanem csak annyit mond, hogy e mozgás-érzeteknek jelentkezése folytán. Már pedig az tény, hogy ezek a, bár mozgásra vezető érzetek oly gyorsan jelentkeznek, hogy e felől hátrán elfogadhatjuk őket ama megkülönböztető jelnek, melynek az alapján elménk ezt a szintén nagyon gyorsan beálló ítéletet kimondja. Fődolog mindenestre, hogy a kérdéses nézetben az okoskodásnak helytelen irányban való továbbszövéseitől megkülönböztessük a helyes alap gondolatot, s ilyennek én egyelőre azt tartom, hogy az érzetet mellékérzetek kísérik, melyek, épp úgy, miként az érzés kvalitatív tartalma maga is, jóval gyengébben jelentkeznek akkor, mikor az érzés helyett képzelés áll be.

Azt hiszem továbbá, nem nagyot tévedek, ha felteszem, hogy ezek a bizonyos mellékérzetek nemcsak az érzetből utóbb előálló mozgásnak, hanem ama másik mellékjelenségnek is a szülőanyja, melyek a «kellemes» és «kellemetlen» neve alatt ismerünk. Ismeretes dolog az, hogy számos közönbös természetű érzeteinken kívül mi némely érzetünket kellemesnek, a másikat kellemetlennek találjuk. A tudomány nem tűri a kivételeket, s mivel a jelen esetben plane azt látjuk, hogy bizonyos közönbös érzeteket is lehet kellő fokozással kellemesekké vagy kellemetlenekké tenni, hogy tehát az igazán közönbös érzetek száma körülbelől csekélyebb, mint

az árnyalatosaké: a psychologia nem azt a — szintén megszívlelni való — módszert fogadta el, hogy a közönbös érzeteket vegye normálisaknak és az árnyalatoknak keletkezésére keressen okot, hanem abból a feltevésből indul ki, hogy ama kellemes, illetőleg kellemetlen mellékérzetek kisebb-nagyobb mértékben minden érzetben benne vannak, (vagyis, hogy voltaképp minden érzetnek árnyaltnak kellene lennie), s hogy ama bizonyos közönbös érzeteknek csak az az oka, hogy ott az említett árnyalat nem jelentkezik oly erősen, hogy észre volna vehető.¹ Befolyt e módszer elfogadására nyilván az is, hogy könnyebb a megoldás, ha a közönbös érzeteket teszszük kérdés tárgyául, (melyekre az imént adott magyarázat igen közel esik), mint, ha az árnyalatok keletkezésére keresnénk okot. Én részemről, nem kutatván tovább e hypothesis indító okait, azt, mivel igen jól illik belé okoskodásom keretébe, elfogadom, hirdetvén, hogy még a legközönbösebb érzetben is van árnyalat, «tonus» — miként a psychologia mondja — vagyis olyas valami, a miből kellő fokozással vagy «kellemes», avagy határozott «kellemetlen» válhatik.

Ez az a pont már most, vagyis az *érzet-tonus* az, a mi-ben a képzet az érzettől, illetőleg a megfelelő két lelkiállapot egymástól a leghatározottabban különbözik. Míg ugyanis a jelen érzet a legkéjesebb gyönyörűség, avagy a legkinosabb szenvedés állapotát képes felidézni az emberre, addig ezen érzeteknek pusztá elképzelése már sem élvezettel, sem fájdalommal nem jár. A képzelt szín, képzelt accord, képzelt íz, szag vagy tapintó-érzet soha még megközelítőleg sem fogja azt a kellemes, esetleg kellemetlen érzetet bennünk fölkelteni, melyet a megfelelő valódi szín, accord stb. kelt. Nem azt jelenti ez, hogy ne volnánk képesek elképzelni azt, vagyis

¹ V. ö. *Horwicz* az idézett munka II. köt. 2-ik fele. Magdeburg, 1878. (a 28. laptól).

visszaemlékezni arra. vajjon az illető képzetnek megfelelő valóság közönbös, kellemes, avagy kellemetlen állapotba hozott-e bennünket. Mert, ellenkezőleg, tudja mindenki, hogy az ilyen körülményre néha tisztábban emlékszünk vissza, mint a benyomás qualitativ részére magára. De az a gondolat, *hogy A* benyomás kellemes állapotot okozott, még nagyon messze van magának e kellemes állapotnak érzetétől. Épp ezért én azt hiszem, el lehet fogadni azt a hypothesis, *hogy az említett mellékérzet és maga a qualitativ érzet közti arány nem marad meg akkor, a mikor az érzet képzetté homályosodott, hanem hogy ez a mellékérzet sokkal jobban elhomályosodik, mint maguk a qualitativ elemek.* — Ezt a hypothesis-t némileg valószínűvé teszi az *akarás* jelenségének lefolyása módja, mely, mint tudjuk, mindenkor valamely képzelt dolog megvalósulására irányul, tehát tulajdonképp arra, hogy bizonyos képzetünk a megfelelő érzettel cserélődjék fel. Tény már most, hogy nem bármely képzetünknek óhajtjuk a helyébe a megfelelő érzetet, hanem mindenkor csak azokéba, melyeknek megvalósulása valamiféle, akár magával a beköszönő jelennel együtt előálló, akár pedig ezzel hosszabb-rövidebb szálakkal egybefűzött *tetszést* ígér. Épp ezért azt mondhatjuk, hogy az akarás lelki tényének az őstípusa a kellemes érzetre való törekvés, valamint hogy a *kellemes* annak legőseredetibb tárgya. — Ha már most az emberiség egy már meglévő lelki birtoknak a pusztá felfokozódását is nyereségnek tekintené, akkor tulajdonképp a közönbös, azaz érzetónus nélkül való, *tetszést* nem ígérő képzeteinek megvalósulására is épp úgy törekedjék, mint a többiekére. Az a tény tehát, hogy csak a *tetszést* ígérőnek a megvalósodására törekszünk, arra vall, hogy az emberi elme magát akkor, mikor amaz óhajtott dolgot csak képzeli, valamiben szegényebbnek, valaminek *hiányát* érzi, olyasminek, mit a valóság megadhatna; s ez nyilván nem egyéb, mint a kérdéses érzet-

tónus, mely ha fenti megállapodásunk szerint a képzetben megvan is, mindenesetre oly csekély mértékben van meg, hogy elménk meg sem érzi.

Végző megállapodásunk tehát az, hogy a képzet és megfelelő érzet közti különbség abban az esetben, ha élénk, tónusos érzetekről van szó, sokkal több, mint csupán fokbeli különbség, mert a képzet ez esetben nem pusztán arányosan kibebített kiadása az érzetnek, hanem torzképe, minthogy ennek egyik eleme a képzetben aránytalanul jobban megkibebített, mint a többi, a kvalitatív rész. Ellenben, ha közönbős érzetekről van szó, *lehet* a képzetet az érzet arányosan kibebített másának tekintenünk, a mennyiben legáltalább semmivel sem bizonyíthatnók azt a föltevést, hogy ezen érzeteknek a valóságban is alig érezhető tónusa a képzetben még nagyobb mértékben kibebédnék, mint maga a kvalitatív rész.

A normalis alkatú emberi léleknek ennyi különböztető jegy képzet és érzet között teljesen elég. A felfokozott mellék-érzetek még a közönbős valóságot is oly sajátos zománczczal lepik el, hogy teljesen képtelenségnek látszik, hogy az élelke elme a kettőt egymással összetéveszse. Azokban az esetekben, mikor nem tudjuk, nyertünk-e érzetet, avagy csak káprázat volt-e az egész, mindössze a figyelem hiánya forgott fenn, s a kérdés egy agyi innervatio megindítása, vagyis, műszó nélkül, a figyelem megfeszítése útján azonnal megoldható. Például mikor nem tudom, hallottam-e harangszót vagy nem. A figyelem szerepe ilyenkor annyi, hogy távol tartja az érzet tiszta élvezetét zavaró, azt meghamisító mellékbenyomásokat. Hogy a főkülönbség képzet és érzet között ezeknek fokában áll, az is mutatja, hogy oly lelkiállapotokban, melyeket általán a képzelő erő felfokozódásának szoktak definiálni, — értem a hallucinatio és örület állapotait. — az elme a maga képzetait tényleg valóságnak veszi. Még jobb

védelem a szóban forgó nézetre az a körülmény, hogy a képzelés lelkiállapotát az újabb psychologia olyasminek tekinti, mint az egyszer megpendített húrnak a kihangzását. Valamint a kihangzás csak abban különbözik az első megpendített hangtól, hogy ennél gyengébb, úgy a képzelés lelkiállapotát is egyszerűen az idegek egy gyengébb felhangoltságának fogjuk definiálhatni, mint a milyen az érzés. Következik, hogy ezen gyengébb hangoltságból előálló képet — a képzetet — is csak fokban különbözönek, azaz gyengébbnek fogjuk tekinthetni, mint a mely az első megpendítésből — az érzésből — keletkezik.

Posch Jenő.

A MODERN PRAERAFaelista Művészet.

Franciaország ötven év óta fáradhatlanul termeli s küldi szét az egész művelt világba a művészet újabb s újabb hitvallásait. A művészeti vezérlő eszmék e század végén csaknem kivétel nélkül Párisban keltek szárnyra s többé-kevésbé változtatott alakban bekalandozták a művészet otthonait, a maguk szolgálatába szerződtették a művészeket, felidéztek a kritika, a műbölcsélet, sőt a rokon szépirodalom pártharczát, s mikor mindenfelé az eszmék és elvek zavarát hozták létre, nagyhamar letűntek az actualitás láthatáráról. Minden valóság szerint csak a jövő műtörténetíróinak könyveiben fognak újból feltámadni.

A századvég művészeti elveit egyaránt jellemzi a rögtönzés és az ebből folyó rövid élet. Egy modern drámaíró, maga is tevékeny apostola az új eszméknek, azt állította, hogy egy-egy új irányeszme átlagos élettartama 20—25 évre tehető. A művészeti új elvek szaporasága s gyors halála még a drámaíró e satirikus calculusára is ráczáfol, mert hisz az utolsó ötven év alatt legalább húsz oly művészeti irány született s halt meg, melyek mind pontosan körülírt, szabatosan meghatározott programot tűztek ki, mind megteremtették az ezen programnak megfelelő műveket, s így mindenkép helyet kérnek a maguk számára a műtörténelemben.

Azok, kik századunk culturájának, szellemének megállapításával foglalkoznak, nem fogják szemponton kívül hagy-

hatni a művészetnek ezen ideges hullámzását. Sok tanulságos következtetés vonható le az eszmék ezen árapályából, mely szüntelenül mozgásban van, és hol az egyik, hol a másik szélsőség partjához közel viszi a hullámzó tömeg súlypontját.

Valósággal új pályákat csak a naturalismus és vele a *plein-air*, azután az individualismus név alá gyűjtött, ma még kialakulásban levő elvek nyitottak meg. A többi nagyrészt tisztavirágéletű exoticum vala, és mélyebb művészi jelentőség híján csak a századvég szellemének documentumául szolgálhat.

Mindezen elvek oly útlevelel léptek a világba, melyben az első lapra az «újdomság» volt írva. A gyorsan élő kor hamar megúnt egy-egy megállapított művészeti formát és kielégíthetetlenül szomjazik az új után. E jelben indult tehát csaknem valamennyi — e helyen többször bemutatott — művészeti hitvallás apostolkodási útjára. És jó részüknek jóformán csak új voltak adta meg az ideiglenes létjogot.

Annál érdekesebb meglepetésben részesülnek a művészet barátai ez időben, midőn szemtanúi oly művészeti irány megszületésének, mely az eddigivel éppen ellentétes jelszóval akarja a világot meghódítani.

Az «új» szót kitörölték a jelszavak lexiconjából s helyébe tették czégérül a deviset: «visszanyúlás elmúlt idők művészetébe, a réginek új kiadásban való fölelevenítése».

A mi ebből a programmból megszületett, azt prerafaélisme-nek nevezték el keresztszülei, a párisi kritikusok és műbarátok. A név találó s azért ma már mindenfelé elfogadták, a hova csak e régi-új irány eszméje eljutott.

*   i   *

Az a művészcsoport, melynek alkotásaiból a modern praerafaelisták oly sokfelét elvettek, a műtörténelemben praerafaeliták név alatt ismeretes. Nem bocsátkozunk ezek bővebb

ismertetésébe, hanem csak annyit jegyzünk meg, hogy Sandro Botticelli, Domenico Ghirlandaio, Filippino Lippi, Pinturicchio, Perugino (s talán ennek tanítványa, Spagna), Cosimo Rosselli s mások művei hatottak leginkább közre a modern praerafaelismus kialakulásánál. Az ő művészetük főképp két jellemvonás miatt érdekel minket: *naivsága* az első tekintetre szembeszökő, *stylszerűsége* pedig kiválóan jellemzi, főképp a renaissance utánuk következett nagymestereivel szemben. Sok minden characteristicumuk közül e kettő a legérdekesebb a mi szempontunkból, mert e kettőt iparkodtak a modern praerafaelisták hitvallásukba átvenni.

A ki figyelemmel kíséri azokat a végleteket, melyek közt a legutóbbi idők művészeti irányjai mozognak, s melyek új irányok teremtésére hatnak közre: az nem csodálkozhatik az előző művészeti iskolák tekintetbevételé után a praerafaelismus létrejöttén. Az exact, tudományos, positiv naturalismus után következett az individualismus, mint egyenes ellentéte, sőt tagadása az előbbinek. Az individualismus jelszó alig kezdett teret hódítani, midőn íme a legmodernebb elv ellenébe helyezik a régi művészeti hangulatok, felfogások cultusát.

Századunk végén az irodalom és művészet hangulata az elégedetlenség a már meglévővel, legyen az még oly új, modern is. Tehetséges festők, írók, szobrászok hirdetik ezt, külön nevet is adtak e hangulatnak: *décadence*. Előismerik, hogy kell valamit teremteni, a mi a korszaknak jellemét bemutatja és emellett mély művészi tartalommal bír, de ez elismeréssel jár a saját erejükben való bizalmatlanság. Ők maguk nevezték el magukat hanyatlóknak, *decadenseknek*, s a műtörténelem minden tekintetben igazat fog nekik adni. Erős, csaknem anarchista egyéniségek mellett (mint pl. Ibsen, Dostojewskij), a kifáradt, kimerült, önhanyatlásukat érző és hirdető egyéniségeknek egész csoportja áll, kik nemcsak

számuk, hanem tehetségük miatt is éppen nem ignorálhatók. A szellemirányzat a nirvánának egy neméhez viszi őket közel: felolvadnak a hanyatlás eszméjében.

A kik ily hangulatban álltak a renaissance nagy alkotásai elé, azok okvetlenül átéreztek azt a nagy fölényt, melylyel a renaissance művészete az ő művészetök felett bírt. A csodálattól az utánczás vágyáig csak egy lépés kell, s ezt a lépést megtették a decadensek közül igen sokan. De erejük fogytának, talentumuk terméketlen voltának tudatában Michel Angelo titáni művei éppen nem hathattak rájuk biztatólag, de még Rafael, Tizian s a renaissance virágkorának egyéb nagy művészei sem. Annál nagyobb rokonszenv vonzhatta őket ezen nagy, erőből duzzadó mesterek elődeihez, az úgynevezett praerafaelitákhoz, kik korántsem teremtettek oly heroikus hangulatokban, oly óriási arányokban, oly pogányclassikus erővel, mint későbbi tanítványaik. A keresztény dogmák nyugodtsága, az égi örök béke, az askéták és csöndes ima közt elhaló martyrok lelki állapota, ime a légkör, melyben Ghirlandais, Lippi, Perugino művei létrejöttek. Sandro Botticelli volt köztük még a legvilágiasabb, azaz legkevésbé inficiált a hitágazatok szellemétől. De az ő művei — bár itt-ott nem nélkülöznek pogány szellemet — mégsem vezetnek egyenesen az Olympus világába, az athleta-istenek körébe, viruló nymphák, eget követelő titánok, dicsőséges Apollók közé. Nem hatalmas, birkózni kész embereket mutat be, hanem az Arkádia rózsasalugasaiban nesztelenül tovalejtő, idyllek világát élő csöndes, nagyon békés szüzeket és férfiakat.

Mindannyira egyformán rá van lehelve a legtisztább naivság, és a mód, melylyel e dolgokat élénk állítják, teljesen átérzett stilizálást mutat.

E két utóbbi jellemvonás az, mely leginkább vonzotta a modern festőket, és a melyet az ő műveik a legérthetőb-

ben visszhangoztatnak. Miért éppen e kettő s miért nem a többi is?

Oly kérdés, melyet csak akkor oldhatunk meg, ha tekintetbe vesszük a többi művészeti irány kialakulásának menetét s az ebből több-kevesebb bizonyossággal kiolvasható törvényeket.

A modern művészet minden iskolája reactio az azt megelőző iskolával szemben. Végletek végleteket követnek, a művészet történetében nyilvánvalóan érvényesül Madách theoriája, melyet a cultura, a világnézet szélsőségeinek egymásutánjára nézve felállított.

Áll ez főképp a művészet technikai részének fejlődésére nézve, mely a legvilágosabban mutatja e nagy ár-apályokat a véglet két partja közt.

A régi világban lassabban történtek e változások, egy-egy művészeti hitvallás néha hosszú korszakokon által bírt a megdönthetlenség jellegével. Ma azonban, midőn az emberek idegesebbek, gyorsabb éltűek, a művészet is gyorsan, idegesen hullámzik, változik.

A naturalismus képviselte a tudományos művészetet, a precisítás, pontosság művészetét. Egész technikája közel áll a másoláshoz.

Utána jött egy egész sor új irány, mely éppen az ellenkezőt tűzte ki czélul. Életszükségletté vált — legalább egy időre — a mysticismus homályos, vázlatos kifejezési módjával, mely tág teret engedett a phantasiának. Vele egyben a symbolismus, mint az előbbinek határozottabb körvonalú kiadása, mely a naturalistikus elvekkel ellentétben azt prédikálta, hogy valóság és nem valóság közt nem lehet különbséget tenni, hogy e világon reánk nézve minden csak hasonlat, symbolum, s hogy így midőn világunkat ki akarjuk fejezni, eszközünk csak a symbolum lehet. Utaltak Goethe régi mondására: Alles vergängliche ist nur ein Gleichniss.

Csakhogy a művészetben lehetetlen ily elvont eszközökkel dolgozni. Már egy elvont tárgyat is alig sikerül művésziileg kifejezni — mint azt pl. Cornelius, Overbek művészeténél látjuk — annál kevésbé lehetséges oly elvont eszközökkel dolgozni, mint a milyen a symbolum.

Azért a modern symbolisták művészete a kísérletezésnél följebb nem emelkedett. A mit eddig producált, az nagyon kevés közzel birt az élethez; azt mondhatjuk rá, hogy nem volt egyéb művészeti sophistikánál.

Hogy ez az állapot nem egészséges, azt csakhamar be kellett látnia mindenkinek. Új reactio köszöntött be: az elvont tárggyal foglalkozó, körmönfont sophistikus művészetet a régi naiv világba visszanyúló praerafaelismus váltotta fel.

És ez a legújabb irány csakhamar követőkre talált, annál is inkább, mert nagy teret engedett azoknak a művészeknek, kik nem voltak képesek az erős egyéniség színvonaláig fölemelkedni.

Voltaképen a praerafaelismus a naivság, a stilszerűség művészete. Az előbbi adja hozzá a hangulatot, az utóbbi az előadási módot.

Épp úgy, mint a modern költészetből kihalt már a naivság, épp úgy tűnt el a művészetből is. És épp úgy, mint a hogy a költészet ősi termékeinek, a monumentalis eposoknak a naivság adta meg a maguk saját parfume-jét, úgy bearanyozta a régi kihalt művészetet is a gyermekies érzések lágy, enyhe zamatjával.

A naiv elem, mely oly hathatósan működött közre a régi világban művészi hangulatok keltésénél, sohasem vesztette el nagy vonzó erejét, erős hatását. A költészet és művészet gyakran fordult vissza hozzá, de a modern korban e visszanyúlás sohasem sikerülhetett jól. Mert a modern embernek egész nevelkedése, egész világnézlete kizárja a naivságot, mert kizárja annak szülőanyját, a feltétlen, gyermekies hitet.

A naiv elem hozzá van kötve az emberi cultura primitiv állapotához, ez az ő talaja és éltető levegője. Nélküle képtelen, elfonnyad s elveszti zamatját.

Midőn a naivitás művészeti productumokban nyilatkozik meg, vele jár, mint elválaszthatlan szövetséges, a stylus.

A stylus, a mindent a maga szellemében átteremtő stylus elválaszthatlan a naiv hangulattól, érzésektől. Együtt jártak mindenkor és mindenütt, a hol csak költészet és művészet létezett. Azok a hangulatok, melyek a naiv szivekben megfogamzottak, kifejezési formájukban minden téren, minden tekintetben egymásnak megfelelő előadási módokat találtak fel, s ez vizont megfelelt a naiv korokban divott általános világnézetnek, az akkori egyöntetű culturának, melyet nem daraboltak széjjel hatalmas egyéniségek különvéleményei. Így keletkezett a görög epos, így a német hősköltemény stylusa, így a góth stylus, vagy ha még messzebb megyünk, az assyr, ind, egyiptomi, japáni művészeté. És így jött létre a praerafaelita művészet is a renaissance elején.

Kérdés már most, miért fordultak a modern művészek napjainkban éppen e letűnt kor művészeti elvei felé?

Minden valószínűség szerint azon általános kimerültség folytán, mely a képzőművészetek egész vonalán kétségenkívül beköszöntött.

Az a lázas, rohamos, művészi productio, mely a világot annyi új és meglepő gondolattal ajándékozta meg századunk második felélében, két generatio összes munkaképességét kimerítette. Nyugodt fejlődés, rationalis haladás helyett a századvégen lázas verseny, rohamos hajsza állt be. Ledöntötték nagy sebten mindazt, a mit csak az imént felépítettek, s midőn e romok felett új palotákat emeltek, a rombolás és építés e gyors egymásutánjában végre kifogytak az új tervekből és az új stylból. Lehetetlen, hogy két generatio rövid idő alatt oly sokféle egymással merő ellentétben álló gondo-

latnak lehessen feltétlen híve. a nélkül, hogy az eszmék eme csereberéje ne farsztaná ki teljesen az agyvelőt. ne tenné idegzetöket egészséges munkára képtelenné. Innen van, hogy a századvég művészete nem áll többé nagy, szélesalapú, az egész emberiség szellemi érdekeit felölelő eszmék szolgálatában, mint pl. a renaissanceben vagy némileg a század első felében is, hanem oly körmönfont, subtilis, csak az emberiség legraffináltabb osztályai előtt megérthető gondolatokat propagál, mint pl. a symbolismus. E körmönfont, okoskodó, elzárkózó művészetnek nem lehetett hosszú élete. nem főképp oly körülmények közt, midőn az mint a hypercivilizált idegrendszer terméke jelentkezik.

Innen van, hogy azok, kik a raffineria e művészetét megunták s a hajszában kimerültek, visszavágytak egy oly művészet felé, mely minden tekintetben az öntudatlanság, a naivság bélyegét viseli magán. Hasonlatosan a nagyvilági viveurhoz, ki miután végigizlelte a világvárosok minden agyafürtan kieszelt élvezetét, végre szükségét érzi annak, hogy hátat fordítva az ideges világnak s falusi birtokára vonuljon vissza, hol kipihenteti idegeit s a falusi naiv életben keresi gyönyörűségét.

Másrészt az erős egyéniségek önálló művészete. eredeti kifejezési formája, individualitása egészen elnyomta a gyöngébb egyéniségek hatását. Ennek folytán a középtehetségek óriási tábora arra volt kényszerítve, hogy ezzel szemben az egyéniség markans jellemvonásától, az önálló, eredeti gondolkozási módtól, kifejezési modortól megtagadja a jelentőséget, és a stylszerűséget hirdesse, mint a művészet egyedül üdvözítő megjelenési formáját.

Egyízben már végbement e processus, t. i. a classicisták idejében, kik hasonlóképen átvették vagy legalább átvenni iparkodtak a classikus művészet styljét.

Akkor is épp úgy mint most, balul ütött ki e kísérlet.

A classicisták épp úgy, mint a modern praerafaelisták, elvesztették az étlettel, a koruk eszményeivel, világnézetével való összhangot, érintkezést, a mi nélkül sohasem fejlődhetik maradandó becsű művészet. A classicisták csak szellemnélküli utánzóivá váltak az igazi classikus művészet némely külsőségeinek, annak szellemét, velejét nem adhatták vissza.

Közel állnak ehhez a modern praerafaelisták is. S a kudarcz nem fog soká magára váratni.

Mert egyrészt lehetetlenség, hogy a modern világban nevelkedett emberek visszatérhessenek, még pedig teljesen, abba a naiv hangulatba, melyben az igazi praerafaelisták teremtettek. Hiányzik belőlük a feltétlen hit, a gyermekies bizalom. Mindegyikök skeptikus és mindennel szemben nem a hívő, nem a fanatikus, hanem a kritikus álláspontját foglalja el. Ez pedig tökéletes ellentétben áll a naivitással. S innen van, hogy az a naivítás, melyben a renaissancekori praerafaelisták műveiben gyönyörködünk, mely azokat aranyos zománczsal vonja be, a modern praerafaelistáknál elveszti e zománczát s a mesterkelt, eltanult utánzás benyomását teszi reánk. Azt a régi hangulatot képtelen a modern ember magára nevelni, az épp oly utánozhatlan, mint a régi bronzok patinája vagy az igazgyöngy szivárványfénye.

Épp oly elérhetlen egy modern korban nevelkedett emberre nézve a stilszerűség művészete. Ez karöltve jár a naiv hangulattal, s annak, de csakis annak kifejezési módja. A nagy, teljesen eredeti stylek mindenütt csak akkor keletkeztek, mikor az emberiség naiv-heroikus korokat élt. Így, mint már említettük, az assyr, egypt, görög, etrusk, ó-német, góth styl. (A renaissance építési styljét nem lehet teljesen törölmetszett eredeti stylnek tekinteni, mert sok benne a görög és római vonatkozás.)

A stilszerűségnek még egy feltétele van, a mi szintén hiányzik a modern korban. Ez a teljesen egyöntetű cultura.

lgazi stylek csak ott és akkor keletkeznek, a hol és a mikor a világnézet teljesen concentrálva volt egy eszmében, midőn az emberek minden gondolata, minden érzése egy focusba futott össze. Ez adja meg lehetőségét annak, hogy minden egyazon szempontból vétessék tekintetbe, hogy minden magán viselje ugyanazon, bár változó formákban jelentkező bélyeget.

Ez a concentrált világnézet pedig modern culturánkból teljesen hiányzik. Nincs oly jelensége az emberi tudás és érzésnek, mely oly kerek, tökéletes egészét mutatná a világnézetnek, mint pl. a régi hellen világban, midőn a görög styl megszületett; vagy a keresztény világban, midőn a goth styl virágzott fel.

Szagatott, darabos, széjjelhúzó, zavart a modern ember világnézete. A styl, mely mindent ugyanazon színes üvegen által mutat, lehetetlen nonsens ma.

Ez okokból sikertelen fog maradni az a nagy actio, melyet Francia-, Angol- és Németországban a praerafaelita művészet jelszó alatt megindítottak. Ránk nézve mellékes, mily módon folyik ez az actio és milyenek a művek, melyek így létrejönnek. De érdekes e művészeti törekvés azokra nézve, kik a századvég jellemének tanulmányozásával foglalkoznak. Korunk jelleme pedig alig nyilatkozik meg más téren ecclatánsabbúl, leplezetlenebbül, mint a művészetek terén, melyek a világfelfogás minden finom változatára reagálnak és korunk eszméit mintegy megjegecsezítve adják át az utókornak.

A praerafaelista törekvések jelentőségüket abban birják, hogy a modern kor kulturájának érdekes documentumai.

Lyka Károly.

LUCRETIUS CARUS.

— Első közlemény. —

I.

Egy *bölcsész-költőt* tűztem ki tanulmányom tárgyául. kit meg nem érdemelt *feledés* borított egész korszakokon keresztül. Bölcselmi felfogása, szíve mélyén gyökerező meggyőződése, merész gondolatvilága oly *ellentétbe* állíták úgy korának, mint kivált a későbbi *dogmatikus* korok meggyőződésével, hitével, felfogásával. oly természetű kérdéseket bolygatott meg, hogy hallgatással mellőzni könnyebbnek tartották, mint a kora sirba dült *lángész* emlékezetével vívni meddő tusát. Azonban valahányszor a szabad gondolat merészebben bontá ki szárnyait; valahányszor a *rationalismus* rettenthetetlen bátorsággal nézett szembe az élet nagy rejtélyeivel; valahányszor a bíráló elme a megszilárdult, megállapodott rendszerek alapjait kezdte vizsgálni és bontogatni: *e költő* művéhez fordultak, belőle merítettek lelkesedést vagy vigaszt; tőle kölcsönöztek fegyvereket a tusára: mert a mint *Martha*¹ találóan mondja: «engednünk kell egy költői mű hájának, melyet a latin irodalomban talán *egy sem* mű felül irodalmi és erkölcsi érdek tekintetéből».

Ribbeck (a római költészet története; irta: Ribbeck Ottó, lefordította Csiky Gergely, Budapest. 1891.) Lucretius-

¹ Le poëte Lucrèce. C. *Martha*. Revue des deux Mondes 1863. 44. lap.

ról irt méltatását e szavakkal végzi: a «természet tudományos kutatása iránti lelkesedés, a mindenség felfogásának vágya Lucretius óta be van oltva a magasabb hangulatú költőkbe: eszményök az, hogy feljussanak a megismerés magaslataira».

Ha a mi költészetünk fejlődésére visszatekintünk, úgy találjuk, hogy a philosophiai elem abban aránylag csekély szerepet játszik, mintha csak a *Deák Ferencz* adomáját követnék költőink, ki azt mondá, hogy a philosophia olyan, mint a zsir, belőle kevés elég; ha sok, elrontja az ételt. *Besenyei* egy pár műve. *Csokonai* «A lélek halhatatlanságáról» czimű költeménye; *Vörösmarty* «Gondolatok a könyvtárban» és a «Vén cigány» cz. költeménye; de főként «*Csongor és Tündé*»-je, melynek mélységes alapeszméje a Hamletével vetekedik; *Madách* «Ember tragédiája»; *Arany* János «A békecongressus», «Dante»; *Tompa* Mihálynak «Isten akarata», «Üres koporsó» és «Virág-regéi»; *Vajda* Péter művei, *Vajda* János költeményei kiváló példák arra, hogy a magyar szellem a bölcselmi gondolkozásra rátermett, de sajátos idegenkedéssel, különösen a német philosophia hatása alatt a magyar genius a bölcselmi elmélyedéstől irtózik, pedig a bölcsész épp úgy egyetemes szempontból veszi fel az életet és természetet, mint a költő.

A *költő* a természet és élet szinpompáját látja és felfogja, a *bölcsész* az élet eszményi célját kutatja. Vajjon nem poetikus gondolat-e ez?!

A nagy irodalmi áramlatok megértéséhez bölcselmi műveltség kell. A nagy ethikai kérdések megoldása összefügg a *világnézettel*. Lucretiusban egy egységes világnézetet fogunk méltatni, s reméljük, hogy az *egyetemes* gondolatok iránt érdeket keltünk, vagy a mint *Ribbeck* kifejezte magát, magasabb eszményt, feljutni a megismerés magaslatára; de vigasztalást, merészebb szárnyalást is nyújtott Lucretius a felvilágosodás századaiban.

Ily korszakok voltak a XVI. és XVIII. évszázad. A mai philologiai irodalomnak *egyetemese* iránya mellett Lucretius is behatóbb méltatásban részesül, melyre nem csekély befolyással van azon körülmény, hogy nyelvészeti szempontból *Lucilius* mellett Róma legérdekesebb írója; műve a költői nyelv stadiumát a római irodalom aranykorszakában a legpregnansabb alakban mutatja be. A szöveg történetére nézve egyike a legérdekesebb írónak. Az úgynevezett «szabadgondolkodók» kedvencz költője. *Nagy Frigyes* D'Alembertet Lespinasse kisasszony halála után így vigasztalta: «Midőn levert vagyok, Lucretius harmadik könyvét olvasom: ez óvszer a lélek betegségei ellen». E könyv a meggyőződésnek majdnem fanatikus hevével sorolja föl az *Epikuros*-iskola érveit, több mint 20 érvet a halhatatlanság ellen. E könyvben pirongatja le a megszemélyesített *természet* a telhetetlen embert:

«Aufer ab hinc lacrimas, balatro, et compesce querellas
omnia perfunctus vitae praemia marces :
sed quia semper aves, quod abest, praesentia temnis,
imperfecta tibi elapsast ingrataque vita,
et nec opinanti mors ad caput adstilit ante
quam satur ac plenus possis discedere rerum.
nunc aliena tua tamen aetate omnia mitte,
aequo animoque, agendum, gnatis concede: necesseset.»

(III. 953.)¹

¹ «Hordd el könnyeidet, telhetlen s menj panasziddal!
Folytatván, ha elaggott vén keseregne, szavát így:
Élted az életnek minden kincsét, s te sovárogsz.
Ám mert mindig a mid nincs, azt ábítod; a mid van.
Megtveded, el csonkán s meddőn múlt tőled az élet
És a halál véletlen előbb ott terme fejednél,
Hogysem elégülten távozhatnál e világból.
Most már hagyj mindent, mi nem illő úgy se korodhoz;
Vén vagy, eredj szépen — ennek meglennie szükségség.»

(Fábián G. ford.)

Ugyancsak ő olvastatta föl magának a rossbachi csata előtt *Horatius* Carm. III. 29 ódáját, hogy erőt merítsen e soraiból:

Ille potens sui
 Laetusque deget, cui licet in diem
 Dixisse «Vixi: cras vel atra
 Nube polum Pater occupato
 Vel sole puro; non tamen irritum
 Quodeunque retro est, efficiet neque
 Diffinget infectumque reddet,
 Quod fugiens semel hora vexit.»

(41—48. s.)

Az életnek a mult emlékezetében összegyűjtött élvezeteiben kereste e szabad gondolkodó király a vigaszt. És igen érdekes adat az *epikureista* bölcsész lelki életének jellemzésére, hogy a hétéves háborúban, mikor a franczia és orosz sereg nyomta és öngyilkos akart lenni, *d'Argens* vigasztalására így felelt: «Újból meg újból elolvastam *Lucretius* harmadik énekét, de abban csak a baj szükségképességét és a gyógyszer haszontalanságát találtam». Íme, a *heroismus* korában *Epikuros* szegény tanítványai a döntő pillanatban nem kaptak egy vigasztaló phrazist sem bölcselmi tanukban.

Lucretius *Epikuros* híve: és pedig szenvedélylyel. A költő nem lehet közönyös az isten eszméje iránt. *Byron* és *Shelley*. kik az atheismus költőiként a lángész varázsával ruhazzák föl a földi élet örömeit, élvezeteit, mégsem bírnak akár a természet, akár az emberi ész istenítése nélkül ellenni.

Shelley Prometheus Unbound-jában mondja: «Earth can console, Heaven can torment». Tehát *e földön* kell a lelki béke megteremtése újtán elővarázsolni azt a boldogságot, mit a keresztyén oly szépen nevez *üdvösségnek*. A földi békét el lehet érni, ha a vallásos félelem, a természet

nyomása alól felszabadítjuk a lelket a *tudomány* és *erkölcsi függetlenség* által.

Lucretius a *«de rerum natura»*-t a lelkesedés oly hevével, mondhatni lázával írta meg, mintha az általa istenített *mester* bölcsészeti tanától várta volna forrongó korában a sebzett szívek gyógyírját. *Mártha* szerint *három* betegség ellen küzdök; ő maga korának ragályától megkapatva, három betegségben szenved. E *három* betegség: a nagyravágyás és szerelemből való kiabrándulás, a szenvedélyek okozta kimerültség és az unalom betegsége. A *nagyravágyás* ellen gyógyszer Epikuros nyugalma, a politika zajos vásárteréről való visszavonulás. A *szerelem* betegsége ellen gyógyszer annak megvetése és a barátság szelidebb érzésével való kárpótlása, az *unalom* ellen gyógyszer a természet kutatása.

Epikuros rendszere az isteneket a világközökben helyezvén el, őket az emberi eszmény vonásaival ruházta föl: az isteneket fölmenté a *gondviselés* gondjaitól; előttük hódolatra tanít: mintegy a *boldogság* eszményi élvezői előtt, kiknek cultusa erősíti az embert azon törekvésében, hogy maga is *boldog* lehessen. Lucretius nem izent hadat az istenek, csak a *religio* ellen, e szót a maga etymologiai jelentésében fogva föl, t. i. a *megkötöttség* ellen, mely a ritusok, a vallásos aggályok kötelekeivel fonja körül a független gondolatot.

Érdekes egybeahasonlítani e tekintetben a csak egy emberöltővel később működött *Vergilius* és *Lucretius* álláspontját. Vergilius Georg. II. 490, és köv. soraiban így szól:

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subiecit pedibus, strepitumque Acherontis avari!

Egyenes vonatkozás Lucretius azon helyeire, melyekben

elragadtatással szól *Epikuros*-ról, mint a ki az emberiség megszabadítója :

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
 in terris oppressa gravi sub *religione*,
 quae caput a caeli regionibus ostendebat
 horribili super aspectu mortalibus instans,
 primum Graius homo mortalis tendere contra
 est oculos ausos primusque obsistere contra ;
 quem neque fana deum nec fulmina nec minitanti
 murmure compressit caelum, sed eo magis acrem
 iritatur animi virtutem, effringere ut arcta
 naturae primus portarum claustra cupiret.

(I. 62—71. Bernays szer.)¹

Továbbat mondja :

quare religio pedibus subiecta vicissim
 opteritur, nos exaequat victoria caelo.

(I. könyv 78. és 79. sorok.)²

Vergiliust nagy vallásos *áhitat* hatja át. Aeneisének VI. könyvében a vallásos világnézet túlvilági fénye szűrődik át alvilágán. Aeneas *pius* első sorban. A vallásos ritus iránt lépten-nyomon érdeklődik. A *főczél*, mely Aeneas előtt lebeg:

¹ Rút lealázásban tűnven fel az emberi élet
 E földön, mikor azt lenyomá súlyával a vallás,
 Mely az egek birodalmaiból mutogatta fejét és
 Népeit a földnek borzasztó képpel ijeszté.
 Egy görög ember volt, ki szemet rávetni halandót
 Mert legelőbb s első neki bátran ellene állott,
 Kit sem az istenhír, sem villám és sem az égnek
 Rettenetes mozgása le nem vert, sőt csak erőben
 Lelki erélyre tüzelt, hogy a természet kapujának
 Durva reteszeit ő tördelné össze először.

² Hát ma viszont az alátiprott vallásra került az
 Elnyomatás s minket diadalmunk éjig emel föl.

hazát keresni penásainak. A platonikus bölcsészet álláspontját a *néphit* költői meséivel kötö egybe. Így alkotá meg azt az *éneket*, mely érdemessé tette őt arra, hogy *Dante* az alvilágban kalauzául válaszsza.

Vergilius félénk, gyöngéd kedély volt, ki ideges tartózkodást érzett a zajos és romlott Róma iránt. Ő nem bírt *Horatius* világi bölcseségével. Jobban érezte magát a természet fenséges magányában, mint a fényes salonok kirakott padlóin; az aranyos mennyezet boltozata helyett a ragyogó olasz ég melabús sóvárgásra hangolta, mely átlengi költeményeit.

Ha felsóhajt, hogy mily szerencsétlen az emberi nem, enyhületet a *pietásban* talál. *Horatius* a roskadozó templomok fölépítésére buzdítja a rómaiakat. Az *Aeneis* az égieket akarja megnyerni és apotheosissal emeli a földi istent. *Augustust*, hogy *nyugalmat* élvezzen.

«Deus nobis haec otia dedit» — hangzik *első* pásztor-költeményében.

Lucretius is felsóhajt:

o miseris hominum mentes, o pectora caeca!
 qualibus in tenebris vitae quantisque periculis
 degitur hoc aevi quodcumque! nonne videre
 nil aliud sibi naturam latrare, nisi ut, cui
 corpore seiunctus dolor absit, menti fruatur
 iucundo sensu, cura semotu' metuque?

(II. 14—19.)¹

¹ Oh boldogtalan emberi ész! óh vakhitű keblek!
 Vajmi sötétség s mennyi veszély közt töltik az élet
 Íme parányi szakát! S nem-e nyilván látnivaló, hogy
 Semmit a természet maga részére nem követel mást,
 Mint, hogy a fájdalmat testünktől elűzve gyönyörben
 Élünk szellemileg, menten *gond*-, aggodalomtól?

És e «cura» elől, mely *sedet post equitem*, mely a «de rerum natura»-ban mindegyre előfordul, mint legyőzhetetlen ellenfél, e *cura* ellen a gyógyszer. a menedéket a *merész-ségben* találja: szakítani a vallással, a babonával, a földi és égi hatalmakkal fölkeresni, nem — megteremteni a békét és nyugalmat.

Rendkívül jellemző a költő izgatott sietsége, melylyel a *cura* ellen: a vallásos aggályok által folyton ébren tartott *cura* ellen küzd. *Stuerenburg* Henrik egy tudori értekezésében (De carminis Lucretiani libro primo etc. Lipsiae, 1874.) 19—20. lapokon egybeállítja Lucretius költeményéből azon helyeket, melyekben a *gond* a vallásos aggály értelmében fordul elő. E helyek: II. 17., 44.: III. 79., 461., 824., 992., 1049., V. 46., 1205.: VI. 34. és következő verseiben. E helyek világosan kimutatják *Lucretius* célzatát; a bölcsészettel szövetkezve, legyőzni a *gondot*, melyet az antik étellel összeforrt *religio*. a *túlvilág* rejtélye felköltött, mely Lucretius szerint a földi bűnök leghatalmasabb *rugója*: a nagyra-vágyás, a telhetetlen élnivágyás sodorja bele az embert azon nyugtalan életbe, mely nyomorult *ürességgé* válik a csalódott szív előtt. Lucretius a *legőnállóbb* római költő. A józan és részben korlátolt római ész rationalis irányát egy lángoló költői szív hevével, egy meggyújtott képzelem fényével köti egybe a «*de rerum natura*». A görög befolyás megindult: a prózán már érezhető nyoma; a költészetben is a görög irodalom utánzása felé hajlott a korszellem. A *római* nagyok körében *görögök* voltak. Lucullusnál Antiochos, Crassusnál Alexander Polyhystor, L. Pisonál Philodemos, Cicerónál Diodotos, Lyson, Apollonios, Brutusnál Aristos. Straton, Posidonios.

Az ifjú Cicero, Bibulus. Messala, Horatius Görögországba mentek tanulmányútra. *Lucretius* szintén érintkezésbe jött a görög bölcsészettel. *Epikuros* tanát elfogadta, de eredetiségét megóvta.

Mommsen (Röm. Gesch. III. 579. és köv.) teljes elismeréssel adózik neki: «Lucretius életnézetének, valamint költészetének eredetisége az ő *hítellenségén* alapszik, mely az igazság teljes diadalérzetével és azért a költészet teljes *elevenőségével* szembeállt a képmutatással és babonával, és szembe *kell* vala szállnia».

Nyomozzuk egy kissé behatóbban e világnézetet, melynek ismerete nélkül Lucretius költeményét még *alapjában* sem fogjuk föl, holott *Lucilius* mellett a legeredetibb római költőt ismernünk, mint *philologusoknak* kötelesség, mint *psychologusoknak* érdekes, mint *moralistáknak* az élet legfontosabb elveire nézve hálás tanulmány, mint a *szép kutatóinak* feledhetetlen gyönyör.

II.

Lucretiusnak világnézete *Epikurosnak* és híveinek világnézete; de sietek hozzátenni, hogy a *legtisztább* formájában. Nem tartom fölöslegesnek megjegyezni, hogy ma is a *laikus* nagy tömeg, sőt a *műveltebbeknek* is feles száma az epikureista tant *Horatius* «Epicuri de grege porcus» czím után szokta megítélni. A köztársasági szabadság bukását követő finom udvari költészet képviselői úgy *hátterbe* szoríták Lucretiust, hogy az ő gondolatait átvenni, utánozni nem, de emlékét tisztelni szégyenkeztek. Mennyivel több őszinteséggel hirdette *Lucretius* a maga meggyőződését és adta meg *Epikurosnak* azt a dicsőséget, melyet a mester eredeti elveinek. de főkép példájának, életének elfeledése mellett testi élvezetekbe merült *tanítványai*, tartalmatlan, üres *követői* jobban elhomályosítottak, mint megérdemelte. Ki talál *Cicerónál* tiszta, egyöntetű és szilárd alapokon nyugvó bölcsészeti, sőt morális meggyőződést is? Ki talál *Horatiusnál*

ingadozás nélküli világnézetet. habár még az ő egyénisége a legegységesebb? *Lucretius* költeményét az első sortól az utolsóig *egy meggyőződés* lengi át, és a meggyőződés, a lelkesedés, a hittérítő buzgalom fokáig emelkedig. Egy *pro-selyta* fanatikus ragaszkodásával isteníti a *férfiút*, kinek *hitét, meggyőződését, nyugalma*t köszönheti.

Deus ille fuit, deus inclyte, Memmi,
qui princeps vitae rationem invenit eam, quae
nunc appellatur sapientia, quique per artem
fluctibus e tantis vitam tantisque tenebris
in tam tranquillo et tam clara luce locavit.

(V. 8. és köv.)¹

Neki köszönheti, hogy a lélek *félelmeit, aggályait*, melyek mint gyermekeket a sötét riasztgatják, eloszlatta s föl-tárta a *józanész* bölcseségét.

hunc igitur terrorem animi tenebrasque necesses
non radii solis nec lucida tela diei
discutiant, sed naturae species ratioque.

(VI. 39. és köv.)²

Mi által birt ily rendkívüli vonzó erővel *Epikuros*, hogy sectájának hívei majdnem vallásos *rajongással* visel-tettek irányában? Nem képzelhető, hogy tiszta *moralítás*. *lelki erő* nélkül kivívhatta volna azt a dicsőséget, hogy egy

¹ «Isten volt, igen, isten, széphírű *Memmi*.

Ő, a ki fölfedezé amaz *élettant* legelőször,

Mit bölcsészetnek nevezünk, s a ki mesteri észszel

Annyi meg annyi homály- s hullámból az életet olyan

Nyugodalomba, meg oly szép tiszta világba helyezte.

² «Hát imez ijedezést s e sötétséget kebelünkéből

Szükség, hogy ne a napsugarak s lőtt nappali fényök

Űzzék szét, hanem a *természet képe s okosság*. (Inkább =

helyes világnézet.)

lángész ily hódoló tisztelettel említse nevét, hanem volt valami *moralis* szükség, mely *Epikuros* híveit *baráti* szövetségekké fűzte egybe.

Az ő hívei csoportjában oly egyetértés uralkodott, mely mint Numen ap. Euseb. Praepar. evang. XIV. megjegyzi: *jól szervezett* köztársaság *békéjére* emlékeztet. Híveinek pedig oly nagy volt a száma *Diog. Laërt.* X. 9. szerint ὡς μήδ' ἂν πόλεσι ἕλαις μετρεῖσθαι δύνασθαι. Sőt a keresztyén patristika sem veté meg teljesen. Szt *Ambrosius* kedvelte *Epikuros moralis* elveit. A λάθε βιώσας, a μή πραγματεῖν elvét a keresztyén bölcsélet magáévé tette. Szt *Agoston* pedig így nyilatkozik róla a Confessiones VI. 16-ban: Epicurum accepturum fuisse palmam in animo meo, nisi ego credidissem, post mortem restare animae vitam et fructus meritorum, quod Epicurus credere noluit. Et quaerebam, si essemus immortales et in perpetua corporis voluptate sine ullo ammissionis terrore viveremus cur non essemus beati aut quid aliud quaereremus. E passusból láthatni, hogy az antik korban minő *általános* volt a *hajlam* Epikuros felé.

Ha *Diog. Laertius*-ból elolvassuk Epikuros életét,¹ ezen mérsékelt, a legkínosabb szenvedések közt is derült, barátai közt boldog és a halálba mosolylyal térő bölcs előtt *tisztelettel* hajlunk meg, kit *Seneca* oly találóan nevezett «asszony-mezet öltött hősnek», értvén morálja alapelvét: a *gyönyört* követő férfiú lelki életét. Epikuros ποιήματα ἐν-ἐργεῖν οὐκ ἂν ποιῆσαι tűzte ki élete feladatául: a költeményt megcsinálta *Lucretius*, kinek kora halála nem engedte meg, de nem szenvedélye, multja sem, hogy a költeményt át is *élje*. Az utókorra hagyta. *Epikuros* a vesekő szörnyű gyötrelmei közt a boldogan átélt szép napok emlékére irányzá

¹ Megtalálható magyarban is Knebel nyomán bővebben szerkesztve Fábrián Gábor fordítása előszavában, X—XV. lapjain.

gondolatait. Úgy halt meg, mint *Sokrates*: mosolyogva, azzal a különbséggel — mondja *M. Guyau*¹ — hogy Sokrates a halhatatlanság *szép reményét* táplálta, és midőn elfordítá szemeit az élettől, a halálban *gyógyulást* keresett. *Epikuros* maga azon élet felé fordítá arcát, melyet elhagyott, emlékében gyűjtve egybe egész életét, hogy a közelgő halállal szembe állítsa: gondolatában magát úgy *rajzoló* önmaga elé, mint eltűnő multjának utolsó képét; «halával szemlélte, bánat, remény nélkül; azután minden egyszerre elenyészik: jelen, mult, jövő, és megnyugszik az — örök megsemmisülés gondolatában».

Örök megsemmisülés! ime a jelszó, mely alatt *vigaszt, erőt, nyugalmat, békét* hirdetett. Nem a dözsölés tivornyái mellől habzó serleggel, *mámoros* fővel dült az enyészetbe, mint *Madách* «Ember tragedia»-jának VI. színjében ecsetelt *fenséges* jelenet tárja elének a *feslett* s kéjben fuldokló *Rómát*, hanem *lelki erővel*, legyőzve az emlékezet által a testi szenvedések szaggató fájdalmát, elrejtőzve a világ hiúságai, szenvedélyei elől kertjében, melynek felirata volt: «Idegen. itt jól fogod magadat találni, itt a *gyönyör* lakik, a *legfőbb jó*». Még egyszer összegyűjtve legdrágább emlékeit, mint *drága* serleg utolsó cseppjeit üritve ki, halt meg, hirdetve *baráti szeretetet*, az emberiség *haladását*, az istenek *tiszteletét*, végrendelkezve kedves tanítványa *Metrodoros* gyermekei számára.

Kívül esik előadásom körén Epikuros *életének* részleteivel foglalkozni. Csak annyit akartam felhozni, hogy ez alak az *ókor* tiszteletét megérdemelte és *Lucretius* rajongása érthetővé válik. De nem a *morális* nagyság hódította meg *Lucretius* szívét. A *stoánál* az erkölcsi erő fenségesebb,

¹ La Morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines. Paris. 1881. 121. l.

bár sokszor tüntetőbb, hívságosabb alakjait találhatta volna föl. *Epikuros* nem életével, hanem *tanával* nyerte meg *Lucretiust*, ki oly korban élt csalódott szívvel, csalódott nagyravágyással, megtört reménynyel, melyről *Mommsen* erőteljes tollal írja: «azon tikkasztó napokban, melyek alatt a polgárháború kitörésére kínos feszültséggel vártak». (Römische Geschichte III. 581.)

Azon *sivár* világban, mely *Clodius* cselszövényeit, *Clodia* megdöbentő bűneit, *Cicero* száműzetését, a *repe-tundák* egész sorát, az *oligarchia* bukását látta, de *Caesar* még csak a nagyravágyás conspiratiói megett állt.

Lucretiust *Epikuros* bölcselete: mindenekfelett az *örök megsemmisülés* tana mint költőt bilincselte le.

És ha alá is írom *Mommsen* e következő gondolatát: «különös végzet, hogy e rendkívüli, eredeti költői tehetség tekintetében a *legtöbb*, hogy ne mondjuk *minden* elődjét messze túlhaladó szellem oly időszakban élt, a melyben magát *idegenül* és *árvának* érezé és ennek következtében a tárgyra nézve a legcsodálatosabb *tévedést* követte el» . . . e tévedés magyarázatát abban találom, hogy *Lucretius* világnézetének *támoszlopaít* találta meg az atom tanban, a physikai tünetményeknek okszerű, a lelki tényeknek tisztán *physiologiai* magyarázatában, az isteneknek a világközökbe metakozmosokba való áthelyezésében, az élet céljának az *örök* enyészet kétségbevonhatatlan, tudományos érvekre támaszkodó tanának következményei levonásában és a háborgó szívnek a keserű leczkéhez való megjuhászodásában. Lucretius *hívó* lélekkel harczol a *hit* ellen.

Martha idézett értekezése gyönyörűen fejtegeti azon psychikus okokat, melyek Lucretiust *exaltáltta* tették *Epikuros* tanának hirdetésénél. «Míg korunkban a *gyötrött* vagy *csalódott* lelkek rendszeren a bölcsészettől a *valláshoz* menekülnek: a régiek ugyanazon motivumok következtében a val-

lástól a *bö'csészethez* pártolnak. E motivumok megvoltak Lucretiusnál, megvoltak *a korszellemben*.

«Az *epikureismus* — mondja Martha — nem volt a romlás iskolája, de szomorú és *komoly* tan; de a mely *közönyös* vala az élet küzdelmei iránt, befogadván a félnék, okos és elcsüggedt lelkeket és lecsillapítván szenvedélyeiket és félelmeiket. a pogány *quietismus* egy nemében ringatta el». Csakhogy a félnék és elcsüggedt lelkek közé *Lucretius* nem tartozott. A *béke*, a *béke*, *Pascal* e jelszava tör ki Lucretiusból is. De a békét hirdető tan magasztalása és Lucretius lelkes hangja, lázas szenvedélye közt feltűnő *ellenmondás* van. «A költeményen mindenütt nem tudom minő harczias hév ömlik el» — mondja *Martha* és kifejzei, hogy «aggodalmaskodás nélkül érdeklődhetünk a támadás e *szép* rajongása iránt. E *lángelme* képes lesz vala egy *Anaxagoras*, egy *Platon* által teremtett *isteni* eszme kifejezésére is; ő a *babona* iránti gyűlöletből egy nemébe esett az ellenkező *fanatizmusnak*, mely hogy megdöntsön egy tévelyt, föláldozza a legszebb igazságok egyikét és lerombolja a *bálványt*. megsemmisíti az *istent*.» *Martha* finom lélektani bepillantással azon szenvedélyből és féktelen indulatból, melyel kikel az istenek ellen, azt következteti, hogy *valaha rabja* volt a babonás hitnek. holott *Malebranche* szerint nincs *borzasztóbb* valami, mint a rettegés egy *láthatatlan* hatalomtól, mely *ártani* tud és a melynek nem birunk *ellenállani*. Ezért lázad föl Lucretius.

«*Pascal* kétségbeesett lelke — mondja Martha — nem tör ki nagyobb örömkialtásokba, midőn végre megnyugszik a *vallásos* igazságban, mint Lucretius, midőn a religiót *lábbal* tapodja.» És hasonló szenvedélylyel ír a *szeretlem* ellen. *Saint Beuve* írja: «A szerelmet oly borzasztó vonásokkal írja le, mint a *dögvést* és egyéb csapásokat».

Sajátságos ellentét: a forrongó, eszményi, rajongásra

termett szív és a *nyers* anyag, a vak véletlen hatalmának szembeállításával, a világ *teleologiai* felfogásával. «Soha *Plato* tanítványa — mondja *Martha* — elvakítva az isteni dolgok fénye által, soha *stoikus*, az emberi *heroismus* bámulója nem magasztalta a *legfőbb Ész* tökélyét, az erény *díndalait* nagyobb hittel és buzgalommal, mint a milyen elragadja az *epikureistát*, midőn megénekli a véletlen *vak* munkáit és a *közöny* bölcseségét.» *Martha* az antik *spleen*: az élet unalom, a csalódott szív nyugalmat áhító lázában találja *Lucretius* lelki állapotának kulcsát. Azon tanhoz fordult, mely megvédte a *hit ellen*, de *nem a kétely ellen*. Sokszor elkomorúl. Ő a *gyönyör költője* kénytelen bevalani, hogy:

. . . . ., quoniam medio de fonte leporum
Surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angat.

(IV. 1125—26.)¹

Az embert *hajótörtnek* tekinti, ki e világba reménytelenül dobott *partra* és azért kezdi az életet *sírással*. Mily *melancholia* lengi át e sorokat:

tum porro puer, ut saevis proiectus ab undis
navita, nudus humi iacet, infans, indigus omni
vitali auxilio, cum primum in luminis oras
nixibus ex alvo matris natura profudit,
vagituque locum *lugubri* complet, ut *aequum est* :
cui tantum in vita restet transire malorum.

(V. 222. és kk.)²

¹ . . . azért a kéjforrás közepéből

Több keserű fakadoz, mi epeszt a virágok alatt is.

² Ím a kis gyerek is, mint kit kivetett a kegyetlen
Hullám, meztelenül hever a földön, tehetetlen
Szólni, segíteni magán, mikor a természet először
Anyja hasából őt vajadás közt napra kihozta
És mindent gyászos visitással tölt, a hogy illő,
A kinek annyi gonoszt kell még éltébe kiállni.

Minő merőben más *Empedokles* melancholiája, melylyel siratja e földi életet, melyet szintén hajótörés utáni száműzetésnek tekint, holott Empedoklesnek «περὶ φύσεως» című *tankölteményét* utánozta. a mennyiben már egy oly *eredeti* tehetség. mint *Lucretius* utánozni tud.

Empedokles költeményének csak *töredéke* maradt reánk. Lehető teljes alakban adja *Mullach*.¹ Lesz alkalmunk *Lucretius* Empedokles utánezatáról szólni, csak sajnálattal említem meg, hogy *Hallier*² művét nem kaptam meg és csak *Polle* bibliographikus egybeállításából láttam. Minő merőben más - mondám - *Empedokles* felfogása a földi életről. *Lucretius* a véletlennek tulajdonítja, hogy kivettünk a földre, mint hajótöröttek: *Empedokles* pedig a Pythagoras-féle *metempsychosis* ethikai alapjára viszi vissza. *Nemesis* üldöz és ha szenvedünk, vezeklünk:

ἐὲς οἷης τιμῆς τε καὶ ὄσσου μήκεος ὄλβου
ὧδε τάλας λευκῶνας ἀναστρέφουμαι κατὰ θνητῶν

mondja *Empedokles* (15—16. v.). «Minő rangból és minő hosszú boldogságból bukva le jutok én nyomorult a halandók mezőire.» Az istenek számúzik a nyomorult halandót:

ὧς καὶ ἐγὼ νῦν εἶμι φυχᾶς θεόθεν καὶ ἀλήτης
νεικεῖ μακρομένῃ πίσυρος. (9—10. v. περὶ φύσεως).

«Így tehát most én is száműzött vagyok az istenség akaratából és bolyongó, a dühöngő viszálnak engedve.»

Tehát *szomorú, vigasztalan* az emberi élet és előtte a *jövő*, a *megsemmisülés*. «Az epikureizmus legjobb czáfolatát az ő nagy költőjének *szomorusága* adja meg.» «Saját-

¹ Fragmenta Philosophorum Graecorum. Paris, 1875. Empedoklesről Mullach értekezése XIII—XXVI. A költemény 1—12. l.

² Aemil. Lucretii carmina e fragmentis Empedoclis adumbrata. Dissertatio inauguralis. Jena, 1857.

ságos erőszakitétel — kiált föl *Martha* szép értekezésének zár-szavaiban — egy-egy *nagy* szellem kiszakít kebléből egy-egy *nagy* eszmét, mely lelkünk életével össze van forrva és vagy vallásos elragadtatásában mond le a *józan észről*, mint *Pascal*, vagy az *impietas* fanatismusában az isten eszméjét szakítja ki magából: *mindkét* esetben kockáztatja azt, hogy a *békét* feltalálja, melyet elérni remél ez erőszak vagy ez öncsonkítás útján és kockáztatja azt, hogy örök sebet ejt önmagán.»

Martha értekezésével vetekedik mélység, szellem és felülmúlja a tudományos bűvarlat alaposságában *Reisacker* értekezése.¹ *Reisacker* is oda nyilatkozik, hogy «a halál fulánkja, melyet *teljesen* meg akar semmisíteni, *mélyen* beszakadott *saját* szívében. A halált nem *győzte le*; e győzelem csak vallásunk *alapítójának sikerült*». De ne gondoljuk, hogy *Epikuros* világnézete nem költött még az *antik* irodalomban is ellenmondást még a *halhatatlanság* tagadására nézve is. E tekintetben *kiváló* érdekes értekezés található *Plutarkhos* moralis értekezései közt. *Plutarkhos* értekezésének czime: ὅτι οὐδὲ ζῆν ἔστι ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον. (Non posse suaviter vivi secundum Epicurum.) Ez értekezés érvelése oly *szépen* fejezi ki az emberi lélek *fenséges* aspiratióit, hogy nem állhatok ellen az *élvezetnek*, melyet ez értekezéssel *behatóbb* foglalkozás nyújt.

III.

Caro francia bölcsező a «Revue des deux Mondes» 1878. évi folyamában élelműséggel fejtegeti az *örök megsemmisülés* kérdését, melyen sarkallik az *Epikuros* bölcsezet

¹ Der Todesgedanke bei den Griechen. Eine historische Entwicklung mit besonderer Rücksicht auf *Epikur* und den römischen Dichter *Lucretius*. Programm des gymn. zu *Trier* 1882.

ethikája; és *Lucretius* költeményében épp a *jövő* életre vonatkozó *hit* ellen találunk legerőteljesebb, mondhatni *ex-
altált* támadásokat. *Caro* szintén foglalkozik *Plutarkhos* értekezésével és szépen elemzi. Lássuk *Plutarkhos* kritikájának *eszmemenetét*.

Az értekezés kiindult a *test* és *szellem* gyönyöreinek egybehasonlításából. Nem lehet tagadni, hogy *Epikuros ellen elfogult* és némikép el nem fojtható *ellenszennvel* ír. Kivált kitűnik ez azon passusokból, melyek a *szép* és *nagy* tettek véghezviteléből származó *örömökre* vonatkoznak; itt maró gúnynyal és bántó modorban igyekszik nevetségessé tenni *Epikuros* azon jótetteit, melyek tanítványai *elragadtatását* költék fel. *Plutarkhos* *Epikuros* egy magánlevelében talált kifejezéseket, melyek egy kis *önérzetet* és a jótett jól-érzését tartalmazták: *kicsinyes* dicsekvésnek. *hiú* öntetszelgésnek tünteti föl. Igen, mert *Plutarkhosnak* célja, melyet a *testi* és *szellemi* gyönyörök egybehasonlításával meg akar közelíteni, épp ebben áll: *kimutatni*, hogy minden nemes tett, minden *tartósabb* öröm a *jövő élet* reményében, a *sírunk* után is követő dicsőség áhításában található; hogy tehát túlterjeszkednek vágyaink a *földi* élet korlátain. A *testi* gyönyört az ember kielégíti és azután a *szellem* megveti. *Pythagoras* midőn híres tantételét föltalálta, ujjongva kiáltá: εὐρηκα: hekatombát áldozott; de — mondja *Plutarkhos* — alig lehet oly elsülyedt *kéjenczet* találni, ki felkiáltson a kicsapongás után: ἔπιον, ἐφίλησα. A *testi* élvezek hamar eltűnnek. σφαλερὸν γὰρ ἴ ἐπ' ἄκρον εὐεξία (mert tünékeny az erős gyönyör) idezi *Hippokratesből* és veti utána *Euripidestől* vett e verset:

«ὁ δὲ ἄρτι θάλλων σαρκί, διοπετιῆς ὅπως ἀστίρ ἀπέσβη.»

«A ki az imént testében még virágzott, mint *fényes* csillag kialszik.»

Erős gúnynyal támadja meg *Plutarkhos* az epikureisták azon tételét, hogy a *rossz kikerülése* a legnagyobb *örömek* közé sorozható. Szembe állítja az *embert* az *állatokkal*, melyek ha természeti szükségüket kielégítették, társaiknak örülnek, ugrándoznak; tehát a rossz elkerülésén túl tüzte ki a természet az *élő lények* célját, túl a *positív* örömben. Ha — mondja *Plutarkhos* — *Epikuros* a gondviselő istenekben *hinne*: ἐφαίνοντο ἂν ἐλπῖσι χρησταῖς πλεον ἔχοντες οἱ φρόνιμοι τῶν θηρίων πρὸς τὸ ἰδέεωσ ζῆν: «Mert már szép reményeik által gazdagabbaknak tűnhetnek fel az *okos* lények az *oktalan* állatoknál a boldog életre nézve».

Azután *Plutarkhos* tovább megy a támadásban. *Epikuros* belefogózik az emlékezetbe. *Dante* mondá, hogy az emlékezet az *egyetlen paradicsom*, melyből ki nem űzethetünk. Epikuros — mint később lesz alkalmam kimutatni — épp az *emlékezetnek* az emberi boldogság tanában megillető fontos mozzanattá emelése által tér el *Aristippos hedonismusától*. *Plutarkhos* ide is üldözi Epikurost. Álljon itt a következő megragadó kép, melylyel az érzéki élvezek emlékezetét ábrázolja és kimutatja azok *semmisségét*: καὶ χρώμενοι ταῖς παλαιαῖς ἀπορίᾳ προσφάτων (penuria novarum voluptatum) ὥσπερ τεταριγευμέναις καὶ νεκραῖς, ἄλλας πάλιν καὶ τεθνηκυῖας οἷον ἐν τέφρᾳ ψυχρᾷ τῇ σαρκὶ κινουῦντες παρὰ φύσιν καὶ ἀναζωπυροῦντες. (Pag. 1095—98). «És a *régi* örömöket *újabbak* hiányában úgy használják, mint bebalzsamozott és halott örömöket, és ismét másokat, a melyek *régebben* meghaltak, mintegy hamuvá égetett testnek életét akarják feltámasztani természetellenesen és *életre* éleszteni.»

Aztán az élvezetek közt is a *durva érzéki* gyönyöröket: a gyomor központja köré csoportosított *élveket* hajhászszak *Epikuros* tanítványai. «οὐχ ὁμολογοῦσι δὲ τῷ καλῷ πολυμεῖν τὸν ἄσπονδον καὶ ἀκήροκτον πόλεμον»; «Nem értenek-e

egyed abban, hogy béke és hadizenet nélküli háborút folytatnak a szép ellen?» — teszi kérdésbe *Plutarkhos*, — nem éppen igazságosan. Vagy egészen *testből* kell vala az ember lényét gyúrni (holott a lélek, ha finomabb anyagból is, de anyagból áll Epikuros tana szerint) vagy elismerni, hogy a *léleknek* megvannak a maga *külön gyönyöre*i. Felhossa a jótettekből származó *örömöket*, melyeket *Plato*, *Theophrastos*, *Pheidias* élveztek, midőn az első *Sziciliát*, a másik kettő *honát* menté meg a kényuralomtól. Felhossa *Thraszibulos*, *Pelopidas*, *Aristides*, *Miltiades* dicső tetteit és az azokból származó *örök dicsőség* által adott gyönyört. οὐ γάρ τι φεδλον ἡ ψυχῆ (Reiske: τῆς ψυχῆ helyett, mely érthetetlen) καὶ μικρόν, οὐδ' ἀγεννές ἐστι, οὐδὲ, ὥσπερ οἱ πολύποδες, ἀχρι τῶν ἐδωδῖμων (quae esui sunt) ἐκτείναι: τὰς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ ταύτας (Reiske: ταύτην helyett) μὲν ὀξύτατος ἀποκόπτει κόρος, ἀκαρὲς ὥρας μῆριον (minima horae *portiuuncula*) ἀκμασασῶν δὲ (Reiske: ἀκμασάντων helyett) πρὸς τὸ καλὸν ὄρμων καὶ τὴν ἐπὶ τῷ καλῷ τιμῆν καὶ χάριν, οὐκ ἔστιν αὐτῶν μέτρον τοῦ βίου χρόνος, ἀλλὰ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐπιδραττόμενον (attentans) τὸ φιλότιμον καὶ φιλόανθρωπον. (Pag. 1098., 34.) «Mert nem valami *silány* dolog a lélek, sem *kisszerű*, sem *nemtelen*, sem pedig mint valami *polypodok* csak az *ehető* dolgokig terjeszti ki *vágyait*, mert az ily vágyaknak a *jóllakás* azonnal véget vet az időnek igen *rövid* pillanata alatt; de a *szépre* és a *szépben* való kitünésre és *élvezetre* irányzott *törekvéseknek* az ideje nem vet *határt*, mert a *becsvágy* és *emberszeretet* az *örök* időbe fogódzik belé.»

És azoknak, kik az *antik-világ frivol* könnyüvéréuségét oly *könnyedén* mondják ki, figyelmébe ajánlom *Plutarkhos* következő érvét: ha egy egészen el nem *vetemedett* embernek, a *halál* pillanatában egy *isten* vagy *király*, ki kezében birná az ő *élete* feletti *rendelkezést*, még egy *órát* adna, hogy azt *kénye* szerint élje át. ki akarná ez utolsó pillana-

tokat inkább *Lais*-szal élvezni át vagy *bort* inni, vagy inkább *Arkhiaszt* megölve, *házját* szabadítani meg? Bizonyára az utóbbit választaná. *Hellén*-büszkeséggel mondja *Plutarkhos*, hogy a gladiatorok (μυόμαχος) ἀλλ' Ἐλλήνας, kiket *pompás* ételekkel kínálták meg, mielőtt a küzdő-térre szállanának. inkább *nejeiket* ajánlják barátaik gondozásába, *rabszolgáikat* szabadítják föl, mintsem *gyonrukát* jól tartsák. (Pag. 1099. 5.)

Az *utolsó perczet* tehát nem úgy *zsákmányolják ki*, hogy *testi* gyönyört élvezzenek. A mi pedig az *emlékezet* által felélesztett örömöket illeti, erre ismét ad egy *gyönyörű hasonlatot*: εἰκόνα γὰρ ὄψεως ἐν βυθῷ συνταραχθέντι καὶ κλύδωνι μᾶλλον ἂν τις ἢ μνήμην ἴδονῆς διαμεδιώσαν ἐν σφυγμῷ τοσοῦτον καὶ σπαραγμῷ σώματος ἐπινοήσῃε. (Pag. 1099, 30.) «Egy tárgynak a *képét* egy *fölvavart* víz mélyében tisztábban lehetne meglátni, mint a *gyönyörnek* az *emlékét*, mely a test ily nagy *szaggatásain* és *gyötrelmein* át mosolyog.»

A mi az istenek gondviselését illeti, *Plutarkhos* fejtegetése beválnék bármely egyházi író ihletett szónoklatának. Minő véghetetlen örömtől és a gyönyör minő kimeríthetetlen forrásától fosztja meg magát az, ki az életet az istenektől megfosztja! Önmagukat károsítják meg: ἐκκόπτοντες ἑαυτῶν ἴδονην καὶ χαρὰν τοσοῦτην: «ekkorra *gyönyörtől* és *örömtől* vágva el magunkat».

Lykurgos az istenek bizalmasa volt. *Sokrates* magában *daimont* rejtegetett. *Pindaros* *Pantól* hallotta zengeni a *saját* hymnusát. Minő ihlet forrása az istenség! Mit ér a megsemmisülés után elérhető nyugalommal vigasztalni a válság pillanatában leledzöt?

Egész terjedelmében álljon itt a következő passus: ὥσπερ εἴ τις ἐν πελάγει καὶ χειμῶνι θαρρόνων, ἐπίστατος λέγει, μήτε τῆν ναῶν τινα ἔχειν κυβερνήτην, μήτε τοὺς Διοσκόβρους

αὐτοὺς ἀφίξασθαι, ἐπερχόμενον τε μαλάξοντα βίαιον πόντον, ὠκείας τε ἀνέμων ριπᾶς· οὐδὲν δὲ ὅμως εἶναι δεῖνον, ἀλλ' ὕσον οὐδέπω καταπθίσεσθαι τὴν ναῶν ὑπὸ τῆς θαλάττης ἢ συντριβήσεσθαι ταχὺ πρὸς πέτρας ἐκπεσοῦσαν. (Pag. 1103. 20.)
 «Mintha midőn valaki a viharral küzködő utast azzal biztatná, hogy a hajónak sincs kormányosa és maguk a *Dioskurok* sem fognak eljönni, hogy lecsillapítsák a háborgó tengert és a szelek gyors forgatagát: különben is nem valami nagy dolog, csak a hajó fog elnyeletni a tenger által, vagy szírtre dobátva, széttörni »

Ez az *epikureista* kérdezi a *hajótöröttől*: Isteni segélyben remélsz? *Csalódol*: mert az istenség nem törődik az emberek bajával. Jobb létet remélsz ez élet után? *Csalódol*: τὸ γὰρ λυθὲν ἀναισθητεῖ· τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς: «mert a mi *felbomlik*, az *érzéketlen*, a mi *érzéketlen*, az *nem érdek* hennünket».

Ezután *három* csoportra osztja az embereket: a *gonoszok* csoportja, a *tömeg* és az *értelmiség* csoportja. Az első csoportba az istenek gondviselése, a jövő élet eshetőleg szenvedései, a túlvilágban remélhető igazságszolgáltatás elrettentő, fékező hatással van. Sajátságos, hogy *Lucretius* épp a túlvilágon eshetőleg bekövetkező szenvedésektől való félelemben találja a forrását a földi szenvedéseknek. *Sisiphus*, *Tantalus*, a *Danaidák* szenvedése mint tükörben tükrözik le a szenvedélyektől gyötört lélek rémképeit. A mi a *nagy tömeget* illeti: a túlvilágról alkotott *mythosok* azon erős vágyat jelentik, mely az élethez csatol: ὁ πόθος τοῦ εἶναι, πάντων ἐρώτων πρεσβύτατος ὢν καὶ μέγιστος, ἰδονῆς ὑπερβάλλει καὶ γλυκυθυμίας τὸ παιδικὸν ἐκείνο δέος: «az *élni vágyás* minden szerelmek között a legősibb és legerősebb; gyönyörével és édességével messze túlszárnyalja ama gyermekes félelmet». Tehát ha aggaszt is a jövő élet bizonytalan alakja; ha a túlvilági szenvedések árnyképe

horong is a *Lethén* túl: a πόθος τοῦ εἶναι mindennél erősebb és az általa nyújtott élvezet túlszárnyalja a gyermekes félelmet. Hogy mily szilárd hittel ragaszkodtak a jövő élet hitéhez, *Plutarkhos* példaképen hozza föl *Periandros* esetét. ki nejének sírján ruháit, ékszereit megégette, hogy meg ne *fázzék* ott alatt.

A megsemmisülés tudata nem enyészteni el a haláltól való félelmet, sőt fokozza. Mert nem a *Kerberos* marásától félünk, hanem épp a megsemmisüléstől!

Hát a *jók*? Azok fáradalmaik jutalmát *ott* remélik elérni. «Az *athleták* a koszorút nem tétlenséggel nyerik el, hanem küzdelem árán» — veti a küzdelem erőfeszítésétől idegenkedő, az *otiumot* áhító *secta* hiveinek ellenébe.

A bibliai gyönyörű kép, hogy itt tükör és homályos beszédek által látunk, megtalálható *Plutarkhosnál*.

A *jók*, az igazak nemes vágyai, törekvései itt czélt nem érnek — mondja *Plutarkhos*. Szavai ezek: τῆς ἀληθείας καὶ θέας τοῦ ὄντος οὐδεις ἐνταῦθα τῶν ἐρώντων ἐνέπλησεν ἑαυτὸν ἱκανῶς, οἷον δι' ὀμίχλης ἢ νέφους τοῦ σώματος, ὑγρῶ καὶ ταρρατομένῳ τῷ λογισμῷ χρώμενος (Reiske: humida ac perturbata usus ratione), ἀλλ' ὄρνιθος δίκην ἄνω βλέποντες, ὡς ἐκπητόμενοι τοῦ σώματος. εἰς μέγα τε καὶ λαμπρὸν εἰσταλή καὶ ἑλαφρὰν ποιοῦσι τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῶν θνητῶν, τῷ φιλοσοφεῖν μελέτη γρώμενοι τοῦ ἀποθνήσκειν· οὕτως μέγα τι καὶ τέλος ὄντως ἀγαθὸν ἡγοῦμαι τὴν τελευταίην ὡς βίον ἀληθῆ βιωσομένην ἐκεί τὴν ψυχὴν, οὐχ ὅπαρ ζῶσαν, ἀλλ' ὀνείρασιν ὅμοια πάσχουσαν. (Pag. 1105. 24)

«Az igazságnak és a való szemléletének vágyát senki a törekvők közül az életben teljesen ki nem elégítheti, mert az ész mintegy a test *homályja* és *köde* által megzavartan használhatja; tehát mint a madarak, a lángoló lelkek, fölfelé törnek, mintegy készen a testből kirepülni. Ez a törek-

vés teszi a lélek útját a halandóság köréből ama fényes haza felé simává és könnyűvé a bölcsesség által a halál gondolatával foglalkozva; így tehát valami tökéletes igazi jó dolognak tekintem a halált, a valódi életnek, a melyet fog élni majd a lélek, mely itten nem *ébren* él, hanem mindig *álmodik*.»

Epikuros csodálatos tévedésének tartja *Plutarkhos*, hogy *jónak* tartja a *rossztól* való menekülést és nem *rossznak* a *jóktól* való megfosztatást. Értekezését e szavakkal végzi: εἰς στενόν τι κομιδῆ (egyáltalán: omnino) καὶ αὐτὸ καθαρὸν τὸ ἐπὶ τῇ σαρκὶ τῆς ψυχῆς χαῖρον συνέστειλε, καὶ κατέβαλε τὴν φύσιν, ὡς μείζον ἀγαθὸν τοῦ τὸ κακὸν φέρειν οὐδὲν ἔχουσιν: «Mert egyáltalán valami *korlátozott* és éppen nem tiszta körre szorítja a *lélek* gyönyörét, ki a *testre* szorítja és *lealacsonyítja* valódi természetét, mintha annak *magasabb* célja nem volna, mint *kerülni a bajt*».

Caro Plutarkhos fejtegetéséhez a következő gondolatot fűzi: «Az életnek csak *egy valóban fölszabadító* elmélete van, mely megment a halál *lealázó* felelmetől: az, mely a véges életnek czélul egy *nagy* tárgyat tűz ki, mondhatnám *végtelen* tárgyat, akár egy-egy *örök* eszme iránti föláldozó hódolatot, akár *erkölcsi* személyiségünknek a megpróbáltatások által való kiképzését, akár az emberiség *haladását*, a szegény emberi nem *megváltását* tévelygéseiből és nyomoraiból, akár a *sírontúli* nagy *reményt*, szóval: oly tárgyat, mely az *emberi szellem méltóságához illik*: oly czélt, mely megérdemli, hogy érte *éljünk* és hogy érte *meghaljunk*».

Guyau, kinek *Epikuros* moráljáról írott *koszorúzott* művével behatóbban fogok foglalkozni, hogy *Lucretius* költeményének alapeszméit kellő világításba helyezzem, a *hal-*

hatatlanságra nézve, mely ágát a *Epikuros* tanának ez-
úttal befejezem, szintén oda nyilatkozik (La morale d'Epikure
127. l.), hogy *lehet* reményünk, hogy az ember nem *vesztí*
el, mint egy *hajótörött*, mindazt a *belső* gazdagságot, me-
lyet felhalmozott, hanem úgy kel át az enyészet örvényén.
hogy *magával viszi* a nemes *gondolatok* és nemes *aspi-*
ratiók világát, melyet magának *megteremtett*. Igen, végzi
Guyau szép fejtegetését: «az *én*-nek, mely eléggé *kiter-*
jeszté belvilágát, *joga* van arra, hogy ne *veszszen* el».

Hegedüs István.

FÜGGŐ KÉRDÉSEK AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ ÚJABB VISZONYÁBAN.

Az állam és egyház viszonyának különböző alakulásai sohasem voltak merő esetlegességek, hanem minden időben a társadalom erkölcsi és anyagi feltételeiből sarjadztak ki. Ennek a kölcsönösségnek benső természetét, összefüggését és egymásra hatását nem mindig ismerték föl helyesen a politika bölcselei. A mit nem láttak, az az, hogy valahányszor e két nagy historiai organismus egyikének alapjai változtak vagy módosultak, kölcsönviszonyuk is atalakuláson ment át, s a régi formák, melyek egy bizonyos időben jóknak és megfelelőeknek találtattak, újaknak engedtek helyet. De ha ez így van, ebből viszont önként következik, hogy a változás mindazon folyamatai, melyek a culturharczok időnkénti kitöréseiben mutatják az állam és egyház küzdelmét, nem csupán egyoldalú túlkapásokban, hanem az általános politikai eszmék mély forrongásában birják magyarázatukat.

A theokratia világeszménye, a pápaság évszázados küzdelmei a világi hatalommal a suprematiáért, abból indultak ki, hogy az ember földöntúli céljai fontosabbak földi céljainál s e szerint az azokat megszabó törvényeket is elsőség illeti meg a világi törvényhozás felett. Ez a gondolat vonul végig a pápák bulláin s az egyházatyák és kanonisták iratain, Aquinoi Tamástól Bellarminig. 'Az egyház a lélek, az állam a test; amaz a gondolat, emez meg a tett. És összehasonli-

tották az egyházat a nappal, az arannyal, a világi hatalmat viszont a holddal, az ólommal, hogy kimutassák ennek alárendeltségi viszonyát a pápai hatalommal szemben. Az egyház és állam eme függőségi viszonyukban való felfogása értelmében nem volt érvényes oly világi törvény, mely az egyház jogaiba ütközött; a pápa volt illetékes bírása az államhatalom minden intézkedéseinek, s ha a császár vagy fejedelem nem engedelmességet Róma intelmének, a pápa nyílt ellenszegülésre hívhatta fel alattvalóit, s megtagadtathatta velök az engedelmességet.

Bizonyos, hogy az egyház nélkül a birtokegyenlőtlenség romboló befolyása a germán világra barbárságot, vagy a zsellérség nagy tömegeinek szolgaságát vont a maga után. Az állam világi politikája nyilvánvalólag erre irányult. Az emberi család tagjainak pénzösszeg szerint való becslése, a vérdíjnak a birtok terjedelméhez mért kiszabása, ugyanily szempontok szerinti mérlegelése az eskü bizonyító erejének, mindez az egyház ellensúlyozása nélkül, nyers materialismusra vezetett volna. Az egyháznak köszönhetni, hogy első ízben adott a föld munkásának pihenő napot és magántulajdont, hogy erkölcsi nimbust kölcsönzött a házasságnak és hogy az angolszász aera végeig lépésről lépésre a nő helyzetének magánjogi felszabadításán munkált. Ő adott impulsust a könyörületesség gyakorlására, hajlékot és élelmet a szegénynek és vándornak a kolostorokban, szervezte és megteremtette a felsőbb oktatást, lendületet szerzett az iparnak. És ne feledjük, hogy a vakbuzgóság felgyújtott máglyái és rémes kínzó szerei is, melyek a sötét századok megdöbbentő tanulságait örökítették meg, voltaképen legtöbbször csak a világi politika hatalmi eszközeül felhasznált egyház tényei voltak, az önkény és zsarnokság szolgálatában.

Nagy Károly birodalma akkor omlott össze, mikor V. Károly lemondása után I. Ferdinánd fejére tette a császári

koronát a szentszék megkérdése nélkül. A katolikus világeszme megbukott, az egyházállam phantasmagoriája szétfeszített s a protestantismus által szétdarabolt Európa politikai és vallási egysége romjain új alakulásoknak képződtek csirái. Az állam és egyház viszonyának kérdése további fejlődésében csak két irányt vehetett. tudniillik vagy az egyház teljes alárendeltetésének irányát az állam alá, vagy pedig mindkettőnek teljes különvételét.

A nantesi edictum az állam eszméjének teljes diadalát jelentette az egyház felett, kiegészítve a gallicanismus programjával, mely míg a közhatalmat kiragadta az egyház kezéből s a zsinatnak a pápa feletti állását decretálta, ugyanakkor a pápai rendeleteket is a királyi placet jóváhagyása alá helyezte. IV. Henrik egy örökidőkre szóló edictum perpetuummal szilárdította meg az állam egységét az egyház kettéválasztása árán; ez volt az első chartája Európában a vallási szabadelvűségnek.

A hitújítás azonban nem azért szabadította fel a fejedelmeket a pápai suprematia alól, hogy az egyházat az államtól elválassza, hanem hogy magukat a fejedelmeket is protestans papákká tegye. Ha eddig az állam az egyház céljaira szolgáló eszköz volt, úgy most a vallás lőn az államcél eszközüvé. A protestantismus a fejedelmeket megmentette az egyház uralmától, de csak azért, hogy ezek államegyházat octroyáljanak népeikre. Az egyházállam egysége helyére az államegyház egysége lépett a keresztyén-germán államban. A protestans állam szabaddá tette az emberi gondolkodást, de csak úgy, ha e gondolkodás köréből maga az állam kizárva marad. Föloldotta a valláskritika békóit, de lenyűgözve hagyta magának az államnak kritikáját. A «cujus regio ejus religio» tana, a confessionalis állam szűk látköre nem volt egyéb, mint a világi kormány és az orthodoxia fegyverszövevénye, mely a társadalmi rend megóvására létesült a nagy ráz-

kódások közepette. Az apapismus, a megfordított pápaság lehetetlenségét azonban fényesen igazolták az események, mikor a reactio kész eszközeül kínálkozott egyházakat megfosztották a felvilágosult emberek előtt minden prestige-től s ezzel a szabadelvű demokratiát nyíltan az atheismus karjair közé hajtották.

A keresztyén-germán állam tehát nem oldhatta meg feladatát, mert az a keresztyénség, melyre támaszkodott, nem a valódi keresztyénség volt, s mert az emberi jogok szentebbek minden államelvnel. Ez az állameszme a porosz diplomatia elfajzása volt, oly czéllal, hogy az állampolgárok fölébredt politikai reményeit egy új vallási speculatio által neutralizálja. A mit akart, a mire törekedett, nem volt egyéb, mint a szabadelvűség felülkerekedett áramlatainak a mysticismus egy neme által való orvoslása. Modern formába akarta önteni a középkori vallási hitet, láthatatlanul mediaevizálni törekedett az új korszellemet, s ez nem sikerült neki, mert benső ellenmondásai sokkal flagrantsabbak voltak, semhogy tartósan leplezhették volna az alatta rejlő hypokrizist, mely az egyháztól állami orthodoxiát követelt, s a burokratia mértéktelen kiterjesztése által az egyházi administratio terére, az uralkodó államelv szolgálatába hajtotta a családéletet.

Bebizonyult, hogy az állam és egyház szövetsége minden formájában veszélyes utópia. Királyság és papság, világi és egyházi hatalom egy kézben tartósan nem egyesíthető. Nem csupán a keresztyén állambölceselet alaptanai zárják ki ez egyeztetést, de kizárják a történelmi civilisatiók százados tanulságai és a despotismus elrettentő példái is. Még ott is, a hol az államegyház eszméje a nemzeti egyház történelmi organismusában öltött szerencsésebb alakot, magában hordta a culturharcz csiráit, mely csak a pillanatot várta, a melyben egész erővel kitörjön, mint ezt mutatják a legújabbban nálunk is minden irányban megindult valláspolitikai mozgalmak.

Ebben a mozgalomban kétségkívül nagy és erős visszahatása volt azoknak az eszméknek is, melyek az utóbbi évszázadokban a művelt nyugatot foglalkoztatták. A francia katholicismus politikai szereplésében 1871 óta, tudjuk, jelentékeny válságok állottak be. Franciaország a leveretés nehéz napjaiban, megpróbáltatásainak súlya alatt a conservatív eszmékben keresett menedéket, mivel a conservatívok már 30 év óta nem bírván befolyással az ügyek vezetésére, az utóbbi idők végzetes és gyászos tévedéseiben sem voltak részesek. Ámde a conservatív párt és a katholicismus egygyé voltak forrva, s így történt, hogy az 1871-iki assemblée jelentékeny többsége állt a katolikusok részén s a katolikus ügy nem csekély eredményeket vivott ki kezdetben a többségre támaszkodva. Különösen a közoktatásügyi politikában igyekezett a katolikus szellem megint szilárd állást teremteni magának, s ezt sikerült is elérnie azáltal, hogy püspökeit bevitte az egyetemi főtanácsba s elnyerte azt a jogot, hogy saját facultásokat állíthasson fel s tudományos képesítéseket és fokozatokat osztogathasson. Már-már nagy és elhatározó diadalok küszöbén látta magát a katholicismus, főkép midőn *MacMahon* marsall 1877. május 16-án feloszlattván a kamarát, conservatív cabinetet hívott össze; de a szolgálatok, melyeket a reactio ügyének tett, erős ellenszenvet hívtak ki a köztársaságiak részéről, kik aztán, mikor újra többségre jutottak, egyenesen támadólag léptek fel a katolikusok ellen.

Ez időtől fogva a felekezeti harc többé nem a dogmák, hanem az állami túlsúly fölött foly a két táborban. A katolikusok nemcsak kiváltságaikban, de egyenesen jogaikban érezve magukat megtámadva, a német Reichstag centrum-pártját vették mintául, s nem riadtak vissza a sajtó és a szentszék segélyül hívásától. Csak a merev dogmatista létére is rendkívüli politikai eszélylyel bíró XIII. Leo pápaságra jutása óta váltott a francia *ecclesia militans* magatartása bizo-

nyos mérsékeltőbb allűröket, szemben a jelenlegi alkotmányformával. Legelső püspökei, ha formasierint nem csatlakoztak is egyik párthoz sem, de legalább távortartották magukat a politikai küzdtértől s átengedték annak kétes dicsőségét a világi elemeknek.

S hogy ezzel az egyház mitsem vesztett, nagyon könnyű lenne kimutatni. *Taine* kiemelte az «Origines de la France contemporaine» című nagyhírű munkájában, hogy a forradalomkori Franciaország zöme, a legfelforgatóbb reformok idejében is, közepette a convent garázdálkodásainak s az És vallása theosophikus orgiáinak, mily naivúl bigott maradt szokásaiban és meggyőződéseiben. És ez a tünemény ma is meglepi Franciaország egyházi és állami intézményeinek tanulmányozóját. Tényleg ma Franciaországban, daczára a polgári házasságnak és polgári temetésnek, igen kevés esetben látjuk az egyházi szertartásszerűséget teljesen mellőzve.

Viszont a német protestans theologia legújabb elvont iránya igaz, csak a szobatudósok szűk körének van szánva. s érintetlen hagyta a nemzet vallásos meggyőződését. Bizonyos felületes, conventionalis erkölcsiség máza pótolja a valósi elvek és lelkiismereti fegyelmezetség hiányát. s a nagy nemzeti cultus chauvinistikus ápolása az egyetlen eszmény, mely a lelkek magasabb aspiratióinak tápúl szolgál. a nemzeti nagyság, a történeti és katonai dicsőség büszke önértében. A mit a római szent birodalom soha meg nem tudott valósitani, azt megvalósítva látjuk most Luther egy fia által — ez a reformatio nagy diadala és dicsősége. De, hogy e diadal maradandó lehessen, ahhoz az is kell, hogy ugyanaz az erkölcsi öntudat, mely a reformatiót létrehozta, lelkesitse és hasza át a győzelem nagy művét is.

De bár a szilárdabb egyházi intézmények, a szabatosabban formulázott dogmák hiányoznak is ma a nagy német

nemzet vallási életében: azért nem lehet mondani, hogy az egyházi prestige erősen szenvedett volna. Ékesen czáfolják meg e föltevést a meztelen számok. Hamburgban, hol legtöbb a megkereszteletlen gyermekek száma: ezeknek contingentíája 1885-ben nem tett ki többet 37-nél 10.000 közül. Berlinben pedig csak öt esett 10.000-re; míg az egész német birodalomban *egy*. Poroszországban magában 14 % a protestans felekezeteknél, 16 % a katolikusok közt. Tény, hogy már az 1871-iki népszámlálásnál 16.980-ra szaporodott azoknak száma, kik egyik felekezethez sem tartozónak vallották magukat. 1880-ban pedig már 30.249 volt ilyen, azonban 1885-ben hirtelen ismét 11.075-re süllyedt le számuk.

A mi az egyházi kötések számát illeti, az Poroszországban 1885-ben 90 %-ot tett; ebből vegyes házasság volt 12 %, még pedig az esetek 38 %-ában a férj volt protestans s a nő katolikus. Nem mutat ingadozást az egyházi statisztika az 1887. évben, sem az egyházi temetkezések tekintetében (230.689), sem az áldozások és bérnialások számában (293.593, összesen 5,745.771 lélekkel), csak az új házasságra lépő elvált hitvestársak száma árul el gyarapodást (1047). Végre 2798 személy tért át protestáns hitre, ebből 2023-an katolikus hitre tértek, kilencz lett zsidó és 1333 más felekezet tagja.

Nálunk az 1848-iki III. t.-cz. 21. §-a az ő felségének fentartott jogokat az egyházzal szemben is ministeri ellenőrzés alá helyezte. Ez volt az a nagy közjogi vívmány, mely a katolikus államvallás büszke épületét első ízben rázta meg alapjában. De a mi ebben az átalakulásban a második lépést jelentette volna, a mi az állam és egyház megváltozott viszonyában a katolikus önrendelkezést felszabadította volna az állam nyúgei alól: a katolikus autonomia kérdése megoldatlanul húzódott végig az egymást felváltó kormányrendszerek hosszú során, s nem talált megoldásra a jelenlegi

nagy reform-actio megindulása előtt sem, holott annak legelső, legmúlhatatlanabb és legszorosabb előfeltételét képezi.

Törvényalkotásunk újabb iránya makacson kitért azon nagyfontosságú kérdések megoldása elől, melyeket az egyházak természetes fejlődése magával hozott. Még a hol a jogélet mindennapi gyakorlati érdekei követelték is egyfelől az egyház és állam, másfelől az egyházaknak egymásközi viszonya sürgős rendezését, rendesen megelekedtek részleges és incidentalis expediensekkel, melyek semmikép sem illettek bele a törvényhozás organikus egységébe. Pedig sehol sincs kevésbé helye az experimentationak, az esetről esetre való kormányzásnak, mint azokban a nagy elvi kérdésekben, melyek az egyházak historiai szervezeteit mozgatják. Csak ezzel magyarázható, hogy az elkeresztelesi kérdés lavinája egész görgetegét indította meg a reformkérdések sorozatának, melyek egyenkint és együttvéve az egyházak legvitalisabb érdekeit, sőt fennállásuknak valódi alapjait érintik.

Első felelős kormányunk, bár iskolai czelokra korlátlan pénzügyi meghatalmazással ruházva fel, összetett kezekkel nézte a mint Székesfehérváron, Gyöngyösön, Egerben, Nagyváradon, Ó-Budán stb. a papok nemcsak a szószékről insultáltak azokat, a kik gyermekeiket állami intézetekbe merészelték küldeni, de sőt mindenféle csócseléket bátorítottak az állami iskolák és tanítóik megtámadására. Mindehhez még, mikor Eötvös a zsidó-congressus határozatainak végrehajtására erővel akarta kényszeríteni a zsidó hitközségeket: maga Deák volt az, a ki ezért megtámadta. De mikor a katholicus congressus jött nyílt ellentétbe a törvényekkel: ez ellen senki sem mert felszólalni.

Elközelegtek aztán a vatikáni zsinat napjai. A «clerus clericum non decimat» közmondása ezúttal is valónak bizonyult be. A magyar püspöki karból egyedül Strossmayer diakovári püspök tartott ki a vatikáni zsinat kisebbsége mel-

lett, s ez a körülmény eldöntötte a vatikáni ellenzék népszerűségének kérdését a magyar közvélemény szemében. Jekelfalussy székesfehérvári püspök, nem gondolva a placetum helyreállításával, első hirdette ki az egyház életébe mélyen belevágó csalhatatlansági dogmát, harangzúgás és mozsárdurrogás közt. Egy április 22-én eziránt hozzáintézett interpellatióra Pauler azzal felelt, hogy nincs hivatalos tudomása a dologról, egyébiránt előde már 1870. aug. 9-én szigorúan eltiltotta a pápai bullák kihirdetését a kormány előzetes engedélye nélkül, a mint hogy a ministerium — mondá — el van tökélve, fentartani az elévülhetlennek és érvényesnek ismert placetumot.

Mindhiába; a magyar főpapi kar megkezdzte gyászos elvonulását a caudiumi iga alatt s egymásután hódolt meg az inerrabilitásnak. Június végeig már 13-an küldték el Rómába irataikat a famozus «sacrificio del intelletto»-val. Szeptember 8-án Simor primás latin nyelven fogalmazott, nyolcz ivre terjedő encyclicát tett közzé, melyben vállalkozott annak okirati bizonyítására, hogy Magyarországon a pápai tévmentességet már a XIII. század óta *mindig hitték*.

Ennek daczára a magyar episcopatusnak Eötvös által összehívott első conferentiája nyiltan kijelentette, hogy azon újításoknak, melyeket a korszellem az iskolaügy rendezésében s az egyház és iskola közötti kölcsönös viszony szabályozásában parancsolólag követel, nemcsak ellen nem szegül, de sőt azokat kitelhetőleg hajlandó is támogatni, mihelyt garantiákat lát arra nézve, hogy az iskolák secularisatiója az egyház vallási céljait gátolni nem fogja. A mi a polgári házasságot illeti, el lön határozva, hogy nem vágnak elébe az országgyűlés határozatainak, bár hangsúlyozást nyert az is, hogy a catholicismus ily intézményt jóvá nem hagyhat, különösen azért sem, mert a szükségbeli polgári házasság, melyről egyedül volt még szó, Magyarországon előreláthatólag

csak a papiron fog mindig maradni. Különben ekkor még mindebben a katolikus egyház teljes méltányossággal helyezkedett a «tolerari posse» álláspontjára, s nem perhorrescálta a világi elem befogadását sem az egyházi kormányzatba, mivel épp ebben látta leghathatósabb eszközt annak, hogy a fenyegetően terjedő indifferentismus szelleme mielőbb megtöressék.

És ebben volt is politikai bölcsesség. Különösen a mi a polgári házasságot illeti, nagyon sokan kimutatták s köztük első sorban Friedberg, hogy egyházi házasságkötés, mint olyan, még a XVI. században sem létezett, hanem létezett csupán a házasságnak egyházi megerősítése. Az az átmenet az egyháznak a házasságról szóló tanában, mely az esketést a házasság létrejövetele döntő és lényeges momentumaként állítja oda. Voltaképen csak a XVIII. század fejleménye, a canonisták egyoldalú magyarázata alapján. És bár már előbb a tridentinai zsinat határozatai a katolikus jogfejlődésnek oly zárókövet képezték a házassági törvényhozás terén, mely egyöntetű rendszerbe kapcsolta össze a katolikus egyház elveit a házasságot illetőleg, de viszont azt is tudjuk, hogy ennek közvetlen oka éppen a világi közvélemény erélyes sürgetése volt. oly szószólókkal, mint Erasmus, kik a «consensus facit nuptias» elve alapján kötött házasságok rettentő lazaságának szigorúbb formaszertűséggel iparkodtak gátat vetni.

Más oldalról ismét a protestantismus házasságfogalma nem annyira annak szentségi jellegére vonatkozó nézetében tért el az egyház felfogásától, mint inkább a coelibatus és az egyházi biráskodás elvetésében. A reformatio józan szelleme hamar átlátta azt az ellenmondást, mely a házasság szentségi jellege és a papi nőtlenség között létezik; ez intézmény isteni eredete és ennek daczára a papi rendnek abból való kizáratása között oly élesen merült föl, s éppen ezért két rést talált maga előtt, melyen át támadását sikerrel vezet-

hette az egyházi orthodoxia ellen, t. i. egyfelől abban, hogy hangsúlyozásával a házasság világi, vagy inkább közömbös — adiophoron — természetének, azt a polgári élet rendeltetéséhez közelebb hozza; másfelől és ugyanakkor, hogy a papi coelibatus nyílt kárhóztatásával a házasság ethikai lényegét jobban kidomborítsa.

Világos, hogy ebben nincs semmi ellenmondás, a fordulat teljesen megfelelt az eszmék tisztázásának, s a közepkori állam szükségképeni átalakulásának a hűbéri és hierarchikus rendszerből nemzeti állammá. A mi addig a házasságot elvonta az állam ön-souverainitásából folyó rendezése alól, az nem egyéb volt, mint az állam és egyház merev szembehelyezése, mely az államnak az egyház spiritualis létkörével szemben bizonyos alárendelt, szentségtelen, sőt vétkes szerepet supponált. A protestantismus felfogásában ellenben az egyház és állam közeledvén egymáshoz, lassankint az állam fogalmát is áthatotta az erkölcsiség magasabb eszménye, erkölcsi célokat nyert, s ekkép a házasság, mint lényegesen ethikai intézmény sem maradhatott hatáskörén kívül, s habár nagyrésztben kiszolgáltatta is az egyházak gondozásának, de nem úgy, mint egy rajta kívül álló, vele ellentétes életkörnek, hanem mint saját lénye ethikai megtestesülésének, a polgárosulás azon nagy célközösségében, mely az államot és egyházat egyesítette. De ha kétségtelen is, hogy az egyház a házassági törvényhozást csak mint az állam mandatiusa gyakorolta: viszont az is bizonyos, hogy a házasság kötelező polgári megkötése abban az alakban, melyben az nemcsak az állam nyilvántartási céljainak szolgáló expediens mértékére reducálva, hanem mint a házasság érvényes létrejöttét eldöntő momentum jelenik meg, kapcsolatban a házasságjog állami rendezésével — nyílt bevallása annak, hogy a világi hatalom szakítani készül azzal a szövetséggel, mely az állam és egyház, mint történelmi organismusok között évszázadok

óta fennállott s el van határozva a maga feladatai körét teljes praecisítással vonni ki, működéseik összefutó vonalait szigorúan elkülönözni.

Tagadhatatlan, hogy sehol sem mehetett végbe a házasság eme végleges laicisálása nagy és erős ellenállás nélkül. Magában Poroszországban azon idő óta, melyben (1849. decz. 15-én) Bismarck ezekkel az erélyes szavakkal utasította vissza a polgári házasság első tervezetét, hogy »reméli — úgymond — elég soká fog élni, hogy lássa korszakunk boldokkal terhelt hajóját szétroncsolódni a keresztyén egyház kőszirtjén» — nem kevesebbszer, mint háromszor történt kísérlet a polgári házasság behozására, különböző eredménnyel fogadva az alsóháztól, de mindannyiszor következetesen visszautasítva az urak házából — 1859-ben, 1861-ben és 1869-ben. Végre 1873-ban a kormány újlag beterjesztette a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot. De bár dr. Falk a házasság polgári formáját már elfogadott német területek statisztikájából mutatta ki, hogy a vallási érdekek mitsem szenvednek a dolgok új rendjétől: nem kevesebb, mint 1666 kérvény érkezett be 150.000 aláírással oly célból, hogy a polgári házasság mellőztessék.

Bismarck jól látott akkor, mikor rámutatott, hogy a javaslat valódi indoka az állam és a katolikus egyház közötti conflictus, s célja a felekezet papjaitól elvonni minden beavatkozást az államnak tisztán polgári ügyeibe. Jellemző azonban, hogy még a porosz administratio hasonlíthatlan fölénye mellett is mily gondot okozott az anyakönyvek polgári vezetése, úgy, hogy az első tervezet szükségesnek látta egyenesen megengedni egyházi személyek kiegészítő választását oly községekben, melyekben alkalmas egyén nehezen volna található.

A mélyreható fordulat, melyen az egyház és állam közötti viszony alakulása utóbbi években keresztülment,

tulajdonképen nálunk is ebben áll; ez az az irány, melyben törvényhozásunk újabb aerája lényegesen eltér a József-féle patens korában uralkodott eszméktől. Mert a patens, habár az egyházi közegekben csupa állami tisztviselőket látott, kiket az elébök tartozó házasságkötéseknél való közreműködésre egyenesen kötelezett, s kiktől elvárta hogy e közreműködésnél az egyházi törvényektől el fognak tekinteni, azért a házasságkötés egyházi formáját sértetlenül fentartotta. A házassági jog polgári alapokon való szabályozását csupán abban foganatosította, hogy a kihirdetések alól való fölmentés jogát a politikai hatóságok hatáskörébe utalta, a házassági anyakönyvek vezetését állami rendszabályok alá helyezte s végül a házassági bíraskodást világi bíróságokra bizta. Az így létrejött jogegység csak a házasság megszűnése kérdésében ágazott ismét ketté, fenmaradván a katolikusokra nézve a házasság felbonthatlansága, szemben a nem katolikusok házassága felbonthatóságával.

Az 1790/91-iki törvényhozás megfelelt a felébredt nemzeti szellem szabadság-aspirációinak, szemben a rideg febronianismus egyoldalú túlkapásaival: de nem felelt meg azoknak a követelményeknek, melyek a modern jogállamra való átmenetben a judicatura szempontjából kerültek a nemzeti consolidatio nagy munkája elé. Nagy és végzetes tévedése volt mindíg a jogfolytonosság nevében vívott harczoknak, a nemzet politikai jogainak minden palladiumát az 1790/91-iki alkotások garantiájában keresni, melyek a házassági ügyekben az állami szabályozás eszméjét elejtve, sikertelenül akarták biztosítani az egyházak paritását.

Ez a sikertelenség volt az oka, hogy ma már egészen más értelemben találja az egyház maga előtt az államhatalmat, mint a josephinismus fénykorában. Egészen más szempontok ma már azok, melyeket az állam a jogegység érdekében latba vet, s az ellentétek többé nem a békés compromissum

jelszavában lelik fel természetes megoldásukat, hanem az állam és egyház teljes elkülönítésében egymástól.

Kérdés azonban, vajjon hajlandó-e az állam az ebből folyó consequentiákat egész terjedelmökben kivonni?

A «vallások szabad gyakorlata» cím alatt beterjesztett javaslat már címében is félre nem érthetőleg mutatja azt a szerény reductiót, hová az általános vallásszabadság nagy liberalis jelszava törpült. A mit mond, az tökéletes «*contradictio in adjecto*», mert hiszen abban senki sem kételkedik, hogy Magyarországon az államjogi értelemben vett vallásoknak, mint ilyeneknek, gyakorlata eddig is szabad volt; erre nézve semmi újabb törvényes biztosítékra szükség nincs, a nem államjogi értelemben vett vallásokra nézve pedig a javaslat semmi elvi kijelentést nem tartalmaz. A lényeges nem az, hogy a már bevett vagy beveendő, elismert vagy elismerendő vallásoknak szabad gyakorlatát az állam mily módon biztosítja, hanem hogy mily módon hozza összhangzatba a lelkiismeret szabadságát a fennálló vallásrendszerekkel, mily módon és mily feltételek alatt adja meg azoknak a szervezkedés szabadságát. Egyszóval, nem a policialis, hanem a közjogi és alkotmánypolitikai szempont a fődolog.

A bökkenő azonban ott van, hogy szoros logikai elemzésében véve a bevett vallások rendszere sem egyéb, mint megosztott államvallás, a privilegizált vallások egész csoportjának felruházása az állami kiváltság tekintélyével, a rendszer minden fogyatkozásának, minden hátrányának fokozott birtokában.

Nem nevezhetjük szerencsés gondolatnak a receptionalis rendszer contemplált kibővítését egyfelől a zsidó vallás receptiójával, s ugyanakkor úgynevezett szabad vallásgyakorlat statuálását az állam által előre kivont körben, előleges jóváhagyás és engedélyezés mellett. A közjogi jelleggel nem bíró magán vallásos testületeknek engedélyezése az állam által felállított korlátok közt, hitcikkelyeiknek kötelező bemuta-

tása mellett, könnyen elképzelhetőleg semmi egyéb az eddigi bevett vallásrendszernél, súlyosbitva ezeknek explicite kifejezett inferioritásával a bevett uralkodó felekezetekkel szemben.

Mert hát miben áll lényege a vallási és cultus-célokra való társulási és gyülekezési jog szükséges corollariumának? Abban, hogy a közönséges törvények keretében szabadon alakúlhassanak vallási társulatok és tehessék mindazt, a mi céljaiknak megfelelőnek látszik. Ez pedig főleg két pontban nyer gyakorlati jelentőséget, először: hogy belső szervezőket, alapszabályaikat maguk állapíthassák meg s azokat tetszésük szerint módosíthassák; azután, hogy vezetőiket legjobb belátásuk szerint választhassák meg. Oly gyülekezet, melynek szabályait és kormányzó közegeit idegen hatóság szabja elő és jelöli ki, nem rendelkezik független autonóm étellel. Oly cauteláknak és preventiv intézkedéseknek, melyek kormányengedélytől tesznek függővé bizonyos egyházi cselekményeket, sem semminemű placetnek vagy exequaturának, vagy az állam beavatkozásának az egyház belügyeibe, az egyházi tisztségek betöltésébe stb. nincs helye általános vallás-szabadság keretében. Mindaddig, míg az egyház, mint vallásos testület, s annak tagjai, mint polgárok, mások jogait nem sértik, a közbiztonságot nem veszélyeztetik, addig az államnak semmi joga sincs a beavatkozásra, habár kétségtelen, hogy ha egy egyházi statutum összeütközésbe jön az állam köztörvényeivel, akkor az el nem ismerhető; és hasonló módon, ha egy egyházi tisztségre való kijelölés veszélyeztetné a közrendet, ugyanazok a törvények módot nyújtanak az államnak az esetben is közbelépni s megvédeni saját érdekeit.

Erre nézve nem szükség még a felekezetnélküliség törvénybe iktatása sem, mert hisz itt nem egyesek lelkiismereti jogai igénylik az állam oltalmát, a közhatalom nem az egyházaknak a lelkekre «pro foro interno» gyakorolt erkölcsi kényszerébe avatkozik bele, hanem az egyházaknak, mint

testületeknek a polgári társadalom összeségével szemben, mindkettő közviszonyai tekintetében fenforgó elválasztó határvonalait szabja ki, figyelem nélkül az egyesnek az egyházi életkörön belül elfoglalt helyzetére. Az állam és egyház viszonya helyes rendezésénél tehát az egyén nem a maga abstract negativ jogviszonyai tárgyaként jó tekintetbe, hanem mint egy concret történelmi organismus megtestesülése, mint egy adott kapcsolat kiegészítő része, s a haladó fejlődés tény-sorozatának egy határozott positiv eredménye. Ezt az eredményt vizsgálni s az embert már rendeltetése szerint mint vallásos lényt fogni fel, oly axioma, melyet az állam és egyház legteljesebb elkülönzése rendszerében sem szabadna szem elől téveszteni, mert tényleg a vallástalan, sőt az indifferens állam is sokkal tökéletlenebb kibontakozást jelent az egyház és állam összekuszált és egymásba fonódó létköreiből, mint a vallási eszmétől inspirált állam.

Várnai Sándor.

MOSSO AZ ELFÁRADÁSRÓL.

— Első közlemény. —

Mosso A., a turini egyetemen a physiologia tanára, rendkívül érdekes és tanulságos könyvet irt az elfáradásról. E művében épp úgy, mint előzőleg kiadott munkáiban, különösen pedig «*A félelem*»-ről írott dolgozatában, a népszerűsítés legszerencsésebb formájában ismerteti meg a nagy közönséget a physiologia mai állásával és az évek hosszú során át gyűjtött kísérleteivel. A szigorú megfigyelések mély tudományossággal, szellemes ötletekkel párosulva és vonzólag előadva ellenállhatatlanul lebilincselik az olvasó figyelmét s az ismeretek egész halmazával gyarapítják tudását.

Uralkodó szempontja majdnem kizárólag a physiologia; a lelki tüneteményeket csak annyiban vizsgálja, a mennyiben az organismus functiójával összefüggenek, de azért nagy haszonnal olvashatja az orthodox psychologus is és a fölhozott experimentumok eredményéből lehetetlen tanulságot nem merítenie. Mély psychologiai elemzéseket, ismeretelméleti otthonosságot és szigorú deductiót több helyen nem találunk ugyan e munkában, sőt némely helyen oly hypothesisekre támaszkodik a szerző, melyek a tudomány által még részleteikben sem nyertek eddig megerősítést, de az árnyoldalak eltűnnek a munka előnyei mellett, melyek között nem utolsó helyen említendő az, hogy a nagy közönséget a legkedvesebb modorban vezeti be a physiologia mai otthonába.

Mindjárt az első fejezet, mely a madarak vándorlásáról és a postagalambokról szól, bizonyosságot tesz a tapasztalatokból és pedig lehetőleg a saját észleleteiből kiinduló tudós nagy megfigyelő képességéről, mesteri leírásairól, vonzó előadásáról.

Először is azon tapasztalatait írja le, miket akkor szerzett,

midőn az egyik év márczius végén a tengerparton tartózkodott, hogy az Afrikából Olaszországba érkező fürjek fáradságát tanulmányozza. E fejezetben beszél a fürjek és általán a madarak kimerüléséről a hosszú vándorútban; előadja kísérleteit, miket postalambokon végzett; beszél ezek betanításáról, a tájékozási érzék hiányairól a fiatal galamboknál, miközben bájosan rajzolja a galamboknak költészettel teljes családi életét. Megfigyelőképességét ragyogtatja a madarak repülésének leírásában; érdekes adatokat közöl a repülés közben kifejtett erőről, majd az állatok erejét hasonlítja össze, miközben azt a régi igazságot mutatja be új kísérletek alapján, mely szerint minél kisebb az állat, aránylag annál erősebb. Ezután a legszebb áthidalással a rovarok röptülésére és a méhek elfáradására tér át. Közli physiologiai kísérleteit, miket a Bolognából Turinba repült galambokon végzett. Majd a vadkacsák vándorlásairól közölt adatokkal tartja fenn a figyelem fokozását, vázolja a vándorutakat és ez utaktól eltérő madaraknak, az úgynevezett tévedt vagy késői vendégeknek úti kinyait, és a fejezet végén meghatóan rajzolja azon szerencsétlen munkásoknak sorsát, kiknek ezrei évente Piemontból Svájcba vagy Franciaországba vándorolnak és kiknek szomorú sorsát a szent-bernhardi kolostor mellett levő halottas-kamra iszonyú látványainak leírásával tárja elénk.

A második fejezetben a *mozgásról szóló tan történetéről* beszél. Véleménye szerint a mozgás mechanismusának alapfőltételei, melyek a modern' physiologiának basisát alkotják, egy nápolyi orvosnál, az 1680. évben elhalt *Borelli*-nek *De motu animalium* című művében vannak letéve. E tudós egyike volt azon hatalmas szellemeknek, kik a renaissancenak jelleget adtak. Sokoldalúságát számtalan lelet és fölfedezés bizonyítja az anatómiában, physikában és astronomiában; emellett korának egyik kedvenc költője is volt. Mosso szerint ő adott először tudományos alapot a physiologiának, ennek körébe vonván a matematikát, chemiát és kísérleti természettant, mert szerinte «a természetben észlelhető összes életnyilatkozatok az anatómián, matematikán és physikán alapulnak». A modern sensualismus eredetét az ő említett munkájában kell keresnünk.

Azon alapfogalmakat is, melyek a modern physiologust az elfáradás tanulmányozásánál vezetik, jobbára megtaláljuk e munkában, mely az idegek szerkezetéről, az izmok összehúzódását

eszközölő és kísérő körülményekről, az önkéntes, továbbá a megszokás és az associatio által reflexcselekedetökké vált mozgásokról meglepő igazságokat tartalmaz. Egyik-másik physiologiai tényt mai napság sem lehetne praecisebben kifejezni; más, mai napság is még nehéz problémát érintő tételei annyira megközelítik az igazságot, hogy nem lehet csodálkozásunkat elfojtanunk, különösen ha meggondoljuk, hogy e tudósnek még nem állott rendelkezésére a mikroskop. A reflexmozgásokról föllállított tétele majdnem a szavakban is megegyezik Darwin és H. Spencer idevágó véleményével. Mosso lendületes előadásban mutatja be e tudósnek biographiai adatait, kit kalandos életsorsa egy kaszárnya kicsinyes köréből a *Padri scolopi*-k kolostorába, a halottas-ágyba vezeté. Krisztina svéd királyné, a szépművészetek és tudományok bálványozója és előmozdítója jelentékeny összeggel támogatta *De motu animalium* című munkájának megírásában és első kötetének kiadásában. A *Padri scolopi*-k kiadták a tudós halála után a második kötetet. «Fölötte ritka dolog, kiált fel Mosso, hogy ily munkát, mely a legtisztább materialismussal van telve, egy kolostorban szerkeszteni lehetett és éppen a második kötet olvasásánál, melyben az összes életnyilatkozatok a mechanika tanának legmélyebb átértésével magyarázthatnak meg, és mely homlokegyenest ellenkezik a vitalismus tanával és a naiv lélek-hívéssel, — e kötetnél lehetetlen elnyomni csodálkozásunkat és majdnem kép-telenségnek tartjuk, hogy ily munka megjelenésén jámbor szerzetesek fáradoztak.»

Borelli Alfons egy kolostor szerény czellájában halt meg: a tudományban versenytársa *Stenson Miklós*, korának nagy anatomusa és physiologusa azonban püspök és pápai helynök volt és a szent ember hírében állott. A XVII. század legszebb physiologiai eredményei e tudós nevéhez fűződnek. Így ő volt az első, ki az állati és az emberi izmok azonosságát kétségbevonhatatlanul bebizonyította; ő foglalkozott először azon tünetekkel, melyek előállnak, ha a lábakba vért ömlesztő nagy arteriát leköjtjük; tanulmányozta a testtől elválasztott szív mozgásait s az izmok rágásánál létesülő elváltozásokat. Sokat köszönünk neki abból, a mit napjainkban az izmok belső alkatáról tudunk. Elődeivel szemben azon szigorú és kérlelhetetlen kritikája jellemzi őt, melylyel mindazon tanokat megtámadja, melyek nem alapulnak lelkiismeretesen észlelt tényeken.

Ezek után Stenson, Redi, Malpighi, Borelli, Bellini korának tudományos és irodalmi viszonyait rajzolja. Látható örömmel vázolja, hogy a toskánai fejedelmek miként vettek részt e korban a tudományos, a művészeti és a szépirodalmi mozgalmakban. Leveleztek Európa leghíresebb philosophusaival és íróival. Gyakran maguk körébe gyűjték a hazai tudósokat, sőt a pisai egyetem tantermét is fölkeresék, hogy jelen legyenek a kísérleti physika és a vivisectio előadásain. II. Ferdinand nagyherczeg p. o. igen sokszor megnézte a pisai egyetem tanárainak kísérletezéseit; ő volt az, ki a Kopenhágában született *Stenson*-t is udvarához tudta bilincselni. Mosso nagy, de jellemzetes vonásokban rajzolja e tudós és szent életű ember sorsát, ki nemcsak mint physiologus, hanem mint zoologus és geologus is halhatatlan munkákat irt; ő vetette meg p. o. az alapot a krystallographia törvényeihez is. *E kor hírneves tudósai* — jegyzi meg Mosso — *abban különböznek mindenekelőtt a jelenlegiektől, hogy szélesebb körű ismeretekkel és azon adománynyal bírtak, hogy képesek voltak művelni a tudományok legkülönbözőbb ágait.*

A III. fejezet e kérdéssel foglalkozik: honnan származik az izmoknak és az agynak ereje? A gépeknél ismerjük a mozgás okát. A malomkerék mozgásának p. o. legközelebbi oka a patak, távolabbi oka pedig a nap melege, mely a tengerekből a vizet fölszívja, felhökké sűríti, melyek eső alakjába a hegyekre lehullva mint patakok és folyók ömlenek alá. A zsebórát a rugó hozza mozgásba és azon energia, mely elvesz, midőn a kerekek forognak, hogy az időt mutassák, egyenlő azzal, mely megkívántatik az óra föllúzására. De mi tevékenykedik karunkban, midőn valamely ellenállást legyőzünk vagy valamely munkát végzünk? Mi használtatik föl az agyban, midőn gondolkodunk? Mielőtt e kérdésekre felelhetnénk, az energia megmaradásának törvényeit kell átértenünk. Ismerteti tehát Mosso *Mayer Robertnak*, és *Helmholtz Hermannnak* elvét az energia fenmaradásáról, melyet a század legnagyobb fölfedezésének nevez.

E fejezetben mutatja be leginkább azon sajátját, mely szerint a legmélyebb tudományos dolgokat népszerűen, közérthetően és világosan tudja előadni. A physikának azon tételét, hogy bizonyos mennyiségű hőt megfelelő munkává tudunk átválttatni és hogy ezt viszont az előbbi mennyiségű hővé tudjuk visszavarázsolni, vagyis a hőnek mozgássá és a mozgásnak hővé való átválttatásáról, a feszültségi vagyis a potentialis energiáról,

az energiának megméréséről és azon tételről, hogy a természet egészében levő cselekvőképes erőmennyiségek összege, a természetben előjövő mindennemű változások daczára örökké és változatlanul ugyanaz marad és hogy minden változás a természetben csak abban áll, hogy a munkaerő alakját és helyét változtatja, a nélkül, hogy mennyiségét megváltoztatná: e tétélekről szóló tanokat a köznapi életben közelfekvő példákön, a mindenki által észlelhető természettüneményeken mutatja be.

Következő fejtegetése annak kimutatása, hogy *a természetben minden egy egységes erőforrásból táplálkozik és ez a nap melege*. A víz párolgásánál, felhőkké alakulásánál, a felhőket kergető szeleknél ott találjuk a mozgató okot, a nap melegét. Az eső, a hó, a patakok és folyók, az olvadó gletserek különböző módon adják vissza azt az összes energiát, melyet a naptól kölcsönöztek. *De mi melegíti testünket és mi teszi képessé, hogy mozgásokat eszközöljön?* E kérdésre adott feleletek rövid története után idézi *Mayer R.* «Die organische Bewegung in ihrem Zusammenhange mit dem Stoffwechsel» című értekezését, mely szerint a nap, emberi fogalmak szerint, kimeríthetetlen forrása a physikai erőnek. A földre ömlő ez erő, az önmagát állandóan feszítő rugó, mely a földi tevékenységnek mozgásait eszközli. A föld, a feléje hullámzó fényt megragadja és az összes erők legmozgékonyabbikát, merev formába önti, bezárja. Az organismusok ugyanis a napfényt magukba fölveszik és ez erő fölhasználásával a chemiai differentia folytonosan folyamatban levő egész tömegét hozzák létre. Ez organismusok a növények; e reservoirek, melyekben a rőppenő napsugarak megrögzítettnek és melyekhez az emberi nem physikai léte elválaszthatatlanul kapcsolva van. A növények fölveszik az erőt, a fényt és előhoznak egy másik erőt: a chemiai differentiát. A növények tevékenysége által összegyűjtött physikai erőt az állatok használják föl céljaikra. Az állatok folyton magukba szedik a növényországból származó éghető anyagokat, hogy ezeket a levegő élenyével újra összekössék. Ez eljárásukkal parallel halad működésük: a mechanikai eredmények előhozása, a mozgás eredtetése. A chemiai erő tehát, mely a fölvelt tápláló eszközökben és a belehelt élenyben van, forrása a két erőnyilatkozásnak, a mozgásnak és a melegnek, és az állat által producált physikai erők összege egyenlő nagyságú az egyidejűleg történő chemiai processus nagyságával.

Valóban — mondja Mosso — minden élet a napnak gyermeke. Az életet adó napfény sugarai a növénylevelek chlorophyll-jába behatolva, ott chemiai folyamatot idéznek elő és így a napfény potentialis ereje mintegy elszenderedik és nyugodtan ott lappang a levelekben, a magocskákban, a fehérjés substantiákban, melyek a növénysejtekben képződnek. E substantiákat fölhasználják a növényevő állatok, melyek testében a növényi részek újra megtalálják az élelyt, melytől a növényi szervezetben megfosztattak, és midőn az életműködés folytán az élely újra összeköttetésbe lép a szénnel, az energia, mely elszunnyadni látszott, újra fölébresztetik és melegség és mechanikai munka áll elő. A növényevő állatok vérmelegségüket a növényektől fölszitt napmelegtől kapják. Azok a substantiák, miket ez állatok az izmokban, agyban és belső részekben fölhalmoztak, hogy mozgási erővé átalakítsák: ismét más, erősebb állatok zsákmányává lesznek, mielőtt az előbbi állatoknak idejük lenne az anyagokat értékesíteni, miket most már az erősebbek használnak fel és alakítanak át hővé és mozgássá.

Az átalakulásnak fogalma már azelőtt is szerepelt a tudományban, de csak Mayer és Helmholtz óta tudjuk biztosan, hogy a mechanikai mozgások minden faja a nap melegének átalakulása, és hogy az akarat képes ugyan az izmokban szunnyadó erőt fölébresztetni és tevékenységbe hozni, de semmiféle újat sem képes teremteni. Az emberek és állatok az organismusukba fölvelt anyagot átalakíthatják és az erőket, melyek a természetben már megvannak, átváltoztathatják, de újat nem képesek létrehozni. «A világmindenség — mondja Helmholtz — e törvény szerint az energia készletével van fölruházva, mely a természet-processus összes tarka változatai között se nem növekszik, se nem kisebbedik; mely készlet ugyan folyton változó tünetényalakokban nyilatkozik meg, de mint a materia öröktől fogva, örökké változatlan marad mennyiségében.»

Helmholtz e szavai után Mosso bebizonyítva látja azon tételét, hogy testünknek melege épp úgy, valamint az általunk véghezvitt mindennemű mozgás csak a naptól kiinduló energia átalakulásainak köszönhető.

A physiologia — mondja továbbá Mosso — épp úgy mint a chemia, a physika és az összes tudományok két alaptételen nyugszanak, melyek az Ariadne fonalát képezik reánk nézve az

ismeretlen világában. Az egyik az anyagmegmaradás elve, mely szerint a természetben misem vesz el és mi új sem teremődik. A másik az energia fönmaradásának törvénye.

E két törvényt akarja követni Mosso az úgynevezett lelki tüneményeknél is. Ez álláspontból szakít azon hypothesisokkal, mely szerint áthidalhatatlan ür van az emberi és az állati lélek között és a mely szerint a vakösztöntől vezetett állatban semmi sincs, a mi tökélyesülve és észrevétlenül, fokozatosan növekedve végre értelemmé fejlődhetnék. Hivatkozik *Romanes* munkájában közölt megfigyelések egész tömegére, melyek szerint a lelki érvényesülések szakadatlan lánczolatot alkotnak, mely bár szétágazik, de sehol meg nem törik, s melynek kezdete a legalsóbb állatoknál, vége az embernél van, és mely észleletek szerint értelmünk elementaris képessége eredetét azon jelenségekben bírja, miket a legegyszerűbb élőlények idegrendszere tár előnkbe.

Antonio *Rosmini* psychologiája folsorolja az összes ismert philosophusoknak nézeteit a lélek természetéről és e szavakkal fejezi be érdekes összeállítását: Mily sok éjjelezésbe, mily sok erőlködésbe és a vizsgálatok mily sokaságába kerültek e nézetek a legmagasabb és legnemesebb szellemeknek és mégsem juthattak megegyezésre; igazán el lehetne mondani, hogy az igazság egyesíti az embereket, a tudomány azonban meghasonlásba hozza őket egymással.

Nem a tudomány választ el bennünket, kiált föl Mosso, hanem azon mohó sietség, melylyel a természettől elénkbe tárt minden kérdést és talányt megfejteni akarunk, valamint hiányos kritikánk is: e mellett a vak és föltétlen hívés oly hypothesisokban, melyek nem a tapasztalásban bírnak alapjukat.

A modern physiologia eredményeinek és feladatának vázolására térve át az orthodox psychologiával szemben constatálja, hogy a physiologia a psychikai jelenségeket agytevékenységnek tartja s röviden, de erőteljesen domborítja ki azon okokat, melyek szerint az energia fenmaradásának törvényét az agyra is alkalmazza. Igaz ugyan, hogy ha egy physiologustól azt követelnék, hogy megczáfolhatatlan bizonyítékot adjon arra nézve, mely szerint az agyfunctiót nem oly valami hozza létre, mely nem függ össze sem a testtel, sem az anyaggal, — adós maradna a felelettel. De ha az agyban lefolyó jelenségeket a többi természet-tüneménnyel összehasonlítja, kénytelen azon nézethez csatlakozni,

mely szerint az agy is alá van vetve az energia fenmaradási törvényének. Sőt e nézet valószínűsége oly nagy, hogy a bizonyossággal határos.

Ezután az agyműködésnél előjövő chemiai processusokról szól. Az első, ki az életet chemiai processusnak tekintette *Lavoisier* volt és e tételt megerősítette minden haladás a physiologiában. A legkisebb ideginger chemiai változásokat idéz elő az izmokban és ezzel izomrángást hoz létre. Hogy mily hatalmasan nyilatkoznak a chemiai jelenségek az agyban, azt már azon állandóságából is következtethetni, melylyel bizonyos jelenségek nyomai abban megmaradnak; némely benyomás az egész életen át kitörölhetetlen, mások igen lassan mosódnak el. E jelenségeknél egyrészt változást szenvedtek az izomrostokban előforduló fehérje-substantiák, másrészt az inger lelki processust szült mechanikai tünemény helyett és ez más módon nyilatkozik a tudat terén. Hogy a chemiai bomlások az agyban hatalmasabban működnek, mint az izmokban, azt különböző kísérletekkel mutatja be. Általán igen sok kísérletezéssel tanulmányozta a vértől megfosztott izmok állapotait és az agy vérszegénysége folytán előállott tüneményeket. Kiválóan alkalmas eszközüül szolgált neki Bertino nevű munkás arra, hogy a vérkeringést az agyban és általán azon változásokat tanulmányozza, miket az agytevékenység szenved a megkevesebített vérkeringésnél. E munkás homlokán a háztetőről leeső cserép 2 centimeter nagy lyukat ejtett, mely mintegy készitve látszott arra, hogy a koponyába beletekintsünk. Mosso igen szellemes, könyvében le is rajzolt szerszámot talált ki, melyet a lyukra alkalmazott, hogy az agyban történő vérkeringésnek a fölhevülések, félelem, izgalmakozta változatait graphikus táblázatokban előállítsa. Kiválóan érdekes az a kísérlete, midőn Bertino nyakán a két ütőérnek, a karotidáknak gyöngéd megnyomása által az agytól a vért elvonta. Mosso közli az agyban e közben végbemenő pulsationak a jelzett szerszám által leirt graphikus vonalait és a kísérletezés tüneményeit. Őt másodpercze a vérelvonás után Bertinot göresös rángatódzások lepték meg, halott-halvány lett, szemeit fölfelé fordítá és eszméletlen állapotba jutott. Mosso ezen és más kísérletek alapján azt találta, hogy az agyat oly szervnek kell tekintenünk, mely tevékenységéhez a leggyorsabb anyagváltozást kívánja meg. Egy izom még 20 percz múlva is mozog a vérkeringés megszakítása után, de az agykéreg sejt-

jeiben oly gyorsan történik a változás, hogy már 6—7 másodperc alatt megszűnik az öntudat. Bertinonál továbbá nem is az agyba vezető valamennyi ér, hanem csak a karotidák nyomattak össze, tehát az agyba ömlő vérmennyiségnek csak egy része tartatott vissza, és ime már ez is elégséges volt arra, hogy öntudatlan állapotot hozzon létre.

A negyedik fejezet a fáradság általános és különös jeleivel foglalkozik. Először az ideginger tovahaladásának sebességére vonatkozó mérésekről szól. Megemlíti, hogy a mozgató idegek másodpercenként 30 méter sebességgel, az érzőidegek pedig 20 méter sebességgel szállítják tova az ingereket és impulsusokat. E fejezet is népszerűen van írva, a nélkül, hogy hézagossá, vagy felületes lenne; a népszerűen előadott tételek elárulják, hogy száz, meg száz kísérlet és mely tudományos vizsgálódás képezik alapjukat. Népies irányának és közérdekű előadásmódjának ismertetésére álljon itt az a bekezdés, melylyel az idegek vezetési gyorsaságát az olvasó emlékezőtehetségébe bevési. Vegyük föl p. o. — így szól Mosso, — hogy Bartholdy szabadságszobora a new-yorki kikötőben egyszerre megelevenednék valamely csuda folytán. A nyugtalan vérű, praktikus amerikaiak e hölgyet, kit a francziáktól kaptak ajándékba, csakhamar visszaküldenék, mint olyant, kit semmire sem használhatnának, még a kikötő őrzésére sem, mert lassú lefolyamlásúak lennének érzelmei és mozgásai. Mivel ugyanis a szobor 42 méter magas, — föltéve, hogy oly idegekkel és gerinczagygyal bír mint az ember, — ha lábát megérintenők körülbelül 4 másodpercig kellene várunk, míg errefetéről és mozgásáról jelt adna.

Az inger haladási sebességének meghatározása, Helmholtz e nagy fölfedezése megnyitotta az utat az izomösszehúzódások és izomrángások tanulmányozásához is és e tekintetben Helmholtz egy készüléket szerkesztett, a *myographot*, mely p. o. az elektro-áram által ingerelt izom összehúzódásait graphikusan lerajzolta és mely egyszersmind arról is számot adott, hogy p. o. egy ideg vagy izom megérintése és a reá következő mozgás, rángás között a másodpercznek mily töredéke mulik el. Mosso foglalkozik e myograph tökélyesítésére irányzott törekvésekkel. *Marey* francia tudósnak végre sikerült úgy tökélyesíteni a myographot, hogy az valamely izom összes contractióit egészen a kimerülésig, egymásfölé volt képes írni és ebből le lehet

olvasni azon változásokat, mik az izomösszehúzódásokban a fáradtság következtében előállanak, mivel a graphikus vonalok azon mértékben változnak, a mint az izom elfárad.

A myographot a fáradtság tanulmányozására különösen *Kronecker* használta fel és a lipcei laboratóriumban végzett e nemű kísérletezései érlelték meg Mossóban is a vágyat, hogy a fáradtság tanulmányozásával foglalkozzék. *Kronecker*-nek — ki kísérleteit jobbra békákon végezte — sikerült a többi testrészek-től megfosztott izomnak 1000, sőt 1500 contractioját, egyiket a másik fölé föliratni, a legnagyobb pontossággal. A rángások magassága a fáradtsági fokkal kisebbedik és pedig szabályosan a teljes elenyészésig. *Kronecker* egyszersmind megmutatta azon individualis különbségeket is, mik épp úgy a békáknál, mint a melegvérűeknél mutatkoznak a fáradtsággal szemben való ellenállóképességet illetőleg. Vannak kuttyák, melyek már 150 összehúzódás után nem reagálnak és izmaik ingerelt állapotban alig észrevehető összehúzódást mutatnak, míg más kuttyák hasonló viszonyok között 1500 contractióra is képesek, mielőtt erejük végleg kimerülne.

Mossot nemcsak methodusának exactsága, kísérleteinek pontossága jellemzi, hanem azon tulajdonsága is, hogy ha valamely tüneményt tanulmányozni akar, az erre szükséges és igen beváló eszközöket nagy leleményességgel föl is találja. Így szerkesztette az izomerő tanulmányozására a munkamérőt, az ergographot, melyet könyvében lerajzol, s melynek célja az, hogy pontosan megmérje az emberi izmoknak munkáját és azon ingadozásokat, miket az elfáradás ezen izmok munkája közben létrehoz. Az eddigi erőmérők (dynamometer) segélyével jobbra csak a test egyéb részeitől elválasztott békaizmot tanulmányozták, de e praeparátumnál nem lehet az izmok normal tevékenységét visszaállítani és egy oly embernek tevékenységét utánózni, ki mechanikai munkát végez. A dynamometerrel véghezvitt többi kísérletezéseknél pedig az egyes izmokat nem lehetett elkülönözni a többitől, a minék az lett következménye, hogy a többszöri összehúzódásnál az izmok fölválta tevékenykedtek és az elfáradásnál majd az egyik, majd a másik izom lépett közbe, melynek ereje még nem volt teljesen kimerítve. Mosso ergographja kiválóan alkalmas arra, hogy egy izmot annyira isolaljon, hogy a többi ne segíthesse munkája közben főleg akkor, ha elfárad:

másrészt e szerszám igen jól, mintegy leszögezve tartja az izom egyik végét, míg a másik vége, szabadon működve, összehúzó-dásait följegyezheti. E készülékkel azután meg lehet mutatni, hogy kezünk középső ujjá hányszor képes és mily magasságba fölemelni összehúzó-dásai folytán egy bizonyos súlyt, míg ki nem merül, vagyis, hogy mily munkát képes az ujj végezni. A közép-ujj hajlítóizmait az illető egyén egy egyszerű inga vagy metronom tactusa szerint huzza össze. Az ujj összehúzó-dásait és azt a magasságot, a meddig a súlyt minden egyes összehúzó-dás fölemeli az ergographhoz kapcsolt írókészülék graphikus táblázatban, műszóval élve az «elfáradási görbevonalak»-ban szemlélteti. A vonalak magassága mindinkább kisebbik, végre a fáradtság miatt az izmoknak nincs erejük a súlyt fölemelni és ekkor a jelzés elmarad. Ha az egyes összehúzó-dások által leirt vonalak csúcspontjait összekötjük, kapjuk az «elfáradási görbe vonalat», mely a különböző egyének szerint különböző. Az egyik 46, a másik 38 contractiót képes csinálni; az egyik átlag 1,177 m. magasra képes emelni a súlyt, tehát ereje 3,531 kilogramm-meter munkát végez, míg a másik ugyanazon súlyt 0,596 m. magasra emelve 1,788 kilogramm-meter munkát teljesít.

Az egyiknél az elfáradási görbe vonalak kezdetben majdnem ugyanazon magasságban vannak, de azután rohamosan kisebbednek, a másiknál kezdetben erősebben esnek, mint későbben. Az ergograph által följegyzett elfáradási vonalak tehát megismertetik azon karakteristikus különbséget, melyet az emberek a munkában való kitartásban mutatnak; némelyek ugyanis hirtelen elfáradtnak érzik magukat és elalélnak, mások nagyobb kitartással használják föl erejüket és lassanként jutnak a teljes kimerülés állapotába. Szóval az ergograph fölírja egyéni életünk azon jellegző tulajdonságát, hogy mi módon fáradunk el. Életmód, éjjeli nyugalom, vigalmak, szellemi megerőltetés hatást gyakorolnak az elfáradási görbék alakulására; már az emésztési zavarok, vagy bármely mérték-telenség is nemcsak a contractiók számát, hanem jellegét is módosítja, sőt azon időtartamra is befolyást gyakorolnak, melyre a kifáradt izmoknak szükségük van, hogy előbbi erejüket visszanyerjék. A legkisebb zavaroknál nem elég a kimerítő munka után a fölfrissítésre a' rendes két óra, hanem több kívántatik a normalis görbe előidézésére. Jelentékeny erődifferentiát idéznek elő az évszakok változatai is. Megszokás által pedig — ha

p. o. egy egész hónapon át az ergographon ily contractiókat végzünk, az izomerőt annyira erősíthetjük, hogy kétszerannyi contractiót és kétszernél nagyobb kilogramm-meter munkát végezhetünk.

Mosso számos ábrában mutatja be az ergograph-fal a különböző egyéneken, különböző időben végzett kísérleteit.

Hogy a psychikai elemet kirekeszszé, mely az elfáradási görbét befolyásolhatná, az ujj hajlító izmait directe ingerelte; az izmokat az akarat résztvevése nélkül működtette. Az egyik bemutatott és mesterséges elfáradási görbének nevezhető rajzban az agy és az idegek elfáradása ki van zárva, mert az izmok contractióját az elektromos áram idézte elő. Meglepő itt a vonalak által föltüntetett azon szabályszerűség, hogy mint merül ki fokozatosan az izomerő, ha az izom az akarat nélkül működik. E kísérletek alapján Mosso azon következtetésre jut, hogy a psychikai factor kizárásával az elfáradás egyéni typusa nagyon kevésbé változik, és hogy a psychikai befolyás nagyon csekély a tünemény lefolyására, vagyis, hogy az elfáradás lényegileg a peripherikus föltételektől függ.

Az izom nem oly organum, mely rabszolgaként engedelmeskedik az idegek parancsainak, mert az utóbbiak az izmok energiáját semmiféle más módon ki nem meríthetik, csak azon módon, mely nekik sajátjuk, és mely akkor nyilatkozik, midőn az izom munkálkodik a nélkül, hogy az akarattól lenne izgatva.

Az ergograph-fal végzett kísérletek új és érdekes eredménye továbbá az, *hogy bizonyos elfáradási tünemények, melyek központi eredetűeknek látszottak, a peripheriában, nevezetesen az izmokban jönnek létre.*

Dr. Buday József.

I R O D A L O M.

A valóságérősről. Aesthetikai tanulmány az irodalom és művészetek köréből. Irta ifj. Mitrovics Gyula. Budapest, 1893.

E kis könyv nem szorítkozik éppen arra, a mit címében tárgyául megjelöl: a realismusra, vagy valóságérésre. A magyar szót, aesthetikai fogalomjelzőül, Beöthy Zsolt kezdte használni régiebb kritikáiban s elméleti dolgozataiban. Tőle vette a szerző, ki jelen első munkájának előszavában az ő tanítványának vallja magát. Még nincs elég írói gyakorlata; nyelve, előadásának módja kissé nehézkes s nem is mindenütt egyenlően és eléggé világos. De megfigyelő és gondolkodó képességéről, megfigyeléseinek és gondolatainak helyenkint rosszul szabott öltözete ellenére is, jó véleményt alkothatunk magunknak dolgozatából. Fejtegetéseiben mintegy párhuzamosan használja föl az elméleti következtetést s a gyakorlati tapasztalatot.

De mit fejteget? Az aesthetika alapvető problémáját, és mondhatni, három fő fogalmát: az eszmét, a jellemzést és az utánzást törekszik megvilágítani három nagy fejezetben. Tanítójának követője abban a tekintetben is, hogy elméleti fejtegetéseit át- meg átszóvi irodalmi és művészeti alkotásokra való vonatkozásokkal, ezeknek az elmélet során feltűnő gondolatok megvilágítására szolgáló leírásával és elemzésével. Mintegy a Hettner szép-tani ideálja: az aesthetika és művészettörténet összeolvasztása lebeg szemei előtt.

Álláspontja az aesthetikai dualismus, még pedig úgy a szép valójára nézve, mint a kifejezés főmozzanatai tekintetében. Egyenlő súlyt fektet a tartalomra és alakra; az utóbbinak pedig jellemzettségére és valóságérőségére. Híve az úgynevezett real-idealismus-

nak, vagy aesthetikai középútnak. A megpendített, tárgyalásának körébe vont kérdéseket természetesen nem meríti ki, értekezésének szűk keretében nem is merítheti; de kétségkívül eszesen s bizonyos lelkességgel fejtegeti, mely művészeti tárgyalásoknál nem stultelen. Az aesthetikai és erkölcsi idealismus erősebben meghatotta érzését és gondolkodását mint a realismus, melynek inkább csak engedményeket hajlandó tenni. Talán gondolkodásának, vagy inkább lelkületének ez a vonása az oka, hogy, noha Fechnerre ismételtelen hivatkozik, nem használja fel az újabb physiologiának azokat az eredményeit sem, melyekkel álláspontját támogathatta volna.

Gondolkodásának ereje s aesthetikai fejtegetésekre való hivattottsága nem egy helyen tűnik ki értekezéséből, ennek még olyan részletei közt is, melyek olvasmányai visszhangjainak tetszenek. Ilyen, bármennyi szó fér is hozzá s bármennyire csak a felszínen marad is vele: a közvetetlen valóságnak, mint aesthetikai momentumnak fölvétele. Ilyen a madonna-typus eredete és kifejlődése elméletének, melyet tanára előadásából vett, eredeti és elmés összekapcsolása a valóságnak bizonyos jelenségeivel. Ilyen az *Ember tragédiája* alapgondolatának rövid és használható formulázása. (Adámnak már Fausttal való párhuzamba állítása nem éppen találó: a kettőt lényegében, művészi jelentőségében épp ez a különbség érteti meg, melyet a szerző nem akar észrevenni.) Zola csinált és hamis idealismusának visszatetsző termékével, az *Álom*-mal szemben is tiszta felfogás és helyes érzék vezetik.

Nem utolsó dolog s eleven, beható megfigyelésének becsületére válik, hogy műtárgyakat jól le tud írni. Így Willroider és Schorn müncheni *özönvíz*-képeinek igen szemléletes és helyes leírása éles szemről tanuskodik. A *Sixtus-madonna* leírásába kétségkívül csak tollhibából csúszott be egy értelemzavaró hiba: a Riegel-féle aesthetikai tengely a madonnának nem bal-, hanem jobblábát érinti. A mit Dürer *Ecce homo*-járól mond, nem mindenben helyes.

Különben a kis munka nem ment egyébe, kisebb-nagyobb tévedésektől sem, melyeknek egy részét talán a minden kritikán aluli nyomdai revisiónak kell betudnunk. De van közöttük olyan is, mely már a szerző lelkét látszik terhelni. Ilyen a Greguss rendszerének ismertetésébe becsúszott szarvashiba: a tartalmi és tárgyi szépség megkülönböztetése s az utóbbinak összevetése az

alaki szépséggel. A lelkünkhöz szóló gondolatnak s lelkünk állapotának párhuzamba hozatala a széppel és igazzal: alig érthető. Szintilyen a természettől való művészi eltéréseknek Fechner után adott magyarázata. De ne folytassuk ezeket s ne fektessünk kelleténél nagyobb súlyt egyes, kifejezésbeli pontatlanságokra sem.

Egészben a könyvecske örvendetes tudományos készütségs és kedv terméke.

k. f.

* * *

«*Mind.*» New Series. No. 7. 8. July, 1893. October, 1893.

I. *Az értekezések* közül említésre méltók: 1. Idealism and Epistemology. By Prof. Jones. — Prof. Jones e két cikkben Seth és társai ellen polemizál, kik Lotze nyomán a következő megkülönböztetést teszik: *a*) Van egy subjectiv világ az egyéneknek öntudatán belül; *b*) van egy trans-subjectiv világa a tényeknek, melyeket a gondolatok és képzetek képviselnek; *c*) és vannak gondolataink a realis tényekről. A subjectiv világról szól a psychologia, a trans-subjectiv világról szól az ontologia, a realis tényekre vonatkozó gondolatainkról szól az epistemologia. Értekező Hegel-féle álláspontot foglal el. Az idealismust oly elméletnek tartja, mely az universumot gondolkodó tevékenységnek képzei, oly tevékenységnek, mely e világon az emberben éri el legmagasabb alakját. Minthogy a valóság (realis) bennünk öntudatra jut, a subjectiv világ egyúttal trans-subjectiv világ, a philosophiának kezdete a metaphysika, melybe a psychologia és epistemologia beléolvastandó. — 2. Methods of inductiv inquiry. By Henry Laurie. Igen értelmes és figyelmet érdemlő cikk. Megbírálja Stuart Mill logikájának ismeretes módszer-szabályait, melyek szerint az inductiv gondolkodás eljár, t. i. a «megegyezés» (agreement), a «különbség» (difference), a «kettős megegyezés» (double agreement), a «kettős különbség» (double difference), a «maradékok» (residues), és az «együttjáró változásoknak» (concomitant variations) módszerét. Szerinte a módszertani szabályok, a mint azokat Stuart Mill formulázta, tarthatatlanok. Új formulázásokkal az inductiv tudományok módszerét egy lépéssel határozottan tovább viszi. — 3. Assimilation and association. By Dr. James Ward. Figyelemre méltó cikk, a mint az oly alapos psychologustól, mint Ward, csak várható. Igen elterjedt azon nézet, hogy a képzet-

kapcsolás (associatio) elméletével minden lelki tüneményt meg lehet magyarázni; író ezen nézetnek helytelenségét (illetőleg az elméletnek hiányos voltát) iparkodik kideríteni. — 4. On theories of light-sensation. By C. Z. Franklin. Mindenkinék ajánlható e cikknek elolvasása, ki a látásnak physiologiai folyamatai iránt érdeklődik. Az értekező szerint sem Helmholtz-nak, sem Heringnek elmélete a látásról el nem fogadható. Saját elméletét a következő pontokba foglalja össze: 1. A látás fejlődésének első foka csak a szürke színnek érzésében áll. 2. A fejlődés folyamában a szemben lévő szürke-tömecek (grey-molecules) szintömecekké (colour-molecules) különülnek el. 3. Ha valamely aether-rezgés hossza két alapszín-rezgés hossza közé esik, — természetesen, kék és zöld — akkor részben a kék, részben a zöld tömecek vesztik alkotó részeit, és az eredmény a kék és zöld keverékének érzete. 4. Ha a külső hatás mind a három színszubsztanciát egyforma erőben mozgatja, akkor a behatás érzete a szürkének érzete. 5. A retina legszélsőbb részeiben nem különült el a szürke-tömeccs a három színnek egyike tömeccsévé, ott mindig csak szürkét érzünk. 6. Ezen teoriával az utóképeket magyarázhatjuk meg a legmegfelelőbben.

II. *Discussions.* Recent developments of the doctrine of subconscious processes. By Helen Dendy. Az újabb időben nagy szerepe van a «kettős-, hármasszemélyiség»-nek, a «Doppel-Ich»-nek. Képzeltető, hogy az öntudat egy időpontban és egyszerre ketté szakad, képzeltető, hogy az öntudat az idők folyamában ketté szakad. Helen Dendy szerint sem az egyik, sem a másik tétel kellően nem állapítható meg. Survival of the fittest and sensation-areas. By J. Mc. Keen Cattell. Spencer egyik újabb értekezésében azt állítja, hogy a «natural-selection» nem képes megmagyarázni azt, hogy a bőrön a tapintó érzék nem fejlődött ki egyformán. Cattell először szemére veti Spencernek, hogy nem ismeri a legújabb német vizsgálatokat. Spencer azt gondolja, hogy a megkülönböztető képesség az «ideg-alkat»-nak fejlődöttségétől, az idegvégék sűrűségétől függ, a mi nem igaz, mert abba befoly az érdekeltség, a figyelem, a gyakorlottság. Spencer elméletét Weber adataira alapítja, melyek idejüket múlták. A «natural selection»-nel ez irányban is sokat lehet megmagyarázni, de a problema nem az, hogy a legalkalmasabb egyedek leginkább képesek magukat fentartani, mert ez magától érthető, hanem az, miképen *keletkeznek*: e jótékony variációk? s erre a darwinismus nem ad feleletet.

III. *Critical notices.* The evolution of Religion. By Edward Caird. Glasgow: James Maclehose and Sons, 1893. 2. Vols. A Hegel-féle philosophia szellemében írt mű. — 2. Die Grundbegriffe der Gegenwart von Rudolf Eucken. Leipzig: Veit et Comp., 1893. 1. kötet. A mű a mostan divatos philosophiai kifejezéseket tárgyalja, még pedig dicséretesen. — 3. La pathologie des émotions, études physiologiques et cliniques. Par Ch. Féré. Paris, F. Alcan, 1892. A műben a psychológiát úgy tárgyalja a szerző, mintha az a physiológiának egyik különös ága volna. Ő tehát inkább az érzelmek physiologiai okait és kísérő tünetényeit tárgyalja, de ebből a szempontból igen becses adatokat közöl. — 4. La psychologie des idées-forces. Par Alfred Fouillée. Paris, F. Alcan, 1893. 2. vols. A mű tulajdonképen teljes psychologia, melynek alapgondolatát az érzéki, érzelmi és vágyó folyamat oszthatatlansága képezi. A szellemi tevékenység csak célok felé való törekvés, akár tudatos akár nem. A szellemi tevékenységben a causae finales és efficientes összeesnek. A munkát bíráló dicséri. — 5. Philosophy and Political Economy in some of their Historical Relations. By James Bonar. A munkában nemzetgazdasági és philosophiai kérdések tárgyalatnak. Bíráló szerint Bonar nemcsak helyesen adja vissza a nemzetgazdaságtani írók nézeteit, hanem még eredeti új szempontokat is talál bennük. Inkább philosophiai természetű a műnek következő két része, mely a velünk született jogokról és az utilitarianismusról szól. — 6. Sociologia Criminale. Terza editio. Enrico Ferri. Torino: Fratelli Bocca. A munka kiváló és eléggé méltányolt mű. Szerinte a bűncselekmények okait kell vizsgálni, ha azokat ismerjük, inkább áll módunkban, hogy a bűncselekmények számát kisebbsítsük. Az okok physiologiaiak, kosmikaiak, és társadalmiak. A büntetés aligha apasztja a bűnös cselekményeknek számát, a büntetés inkább társadalmi védekezés a bűnös ellen. — 7. L'Évolution intellectuelle et morale de l'enfant. Par G. Compayré. Paris: Hachette, 1893. 1. kötet. Szerző nézeteit és észrevételeit közli a gyermek lelkének fejlődéséről annak bevégzett negyedik évéig. Figyelembe veszi a teljes francia, angol és német irodalmat, mely e tárgyra vonatkozik. A munka tárgyának önálló felfogása által és alaposágánál fogva minden tekintetben figyelemre méltó.

IV. A «*New books*» című rovatban a rövidebben ismertett és figyelemre méltóbb művek a következők: Logic, Inductive

and Deductive. By William Minto. London: John Murray, 1893. 1. vol. — A Manuel of Ethics. By S. J. Mackenzie. London: W. A. Clive et Co., 1893. 1. vol. — Les luttes entre Sociétés Humaines et leurs phases successives. Par J. Noricow. Paris: F. Alcan, 1893. 1. vol. — Sociologie und Politik, Von Ludw. Gumplowitz. Leipzig: Duncker und Humblot, 1892. 1. Bd. — Commentar zu Kants Kritik der Reinen Vernunft. Von Dr. H. Vaihinger. Zweiter Bd. Stuttgart, Berlin, Leipzig: Union, Deutsche Verlagsgesellschaft, 1892. (Kitűnő mű.) — Les Applications de L'Anthropologie Criminelle. Cesare Lombroso. Paris: F. Alcan, 1892. — Theosophy or Psychological Religion. By F. Max Müller. London: Logmans, Green et Co. 1893. 1. vol. (Kiváló mű.) — L'Idiotie. Leçons etc. Par Jules Voisin. Paris: F. Alcan, 1893. 1. vol. — Les Lois Sociologiques, Par Guil. Greef. Paris: F. Alcan.

—r—ó.

* * *

«*Archives d'anthropologie criminelle de criminologie et de psychologie normale et pathologique. 15 novembre 1893.*»

Paul Aubry egy nálunk is időszerű kérdést vet föl e számban a büntettek nyilvánossága ragadós befolyásáról. («De l'influence contagieuse de la publicité des faits criminels.») Nyilvánosság alatt első sorban a hírlapok nyilvánosságát érti a szerző, ki bevezetésül fölemlíti, hogy a francia-porosz háború alatt a kitűnő francia publicista, Sarcey, a «Temps»-ben egy entrefilet indiscretiója útján adta tudtára a porosz törzskarnak a francia hadak tervbevett mozdulatát, s ez a pár sor Franciaországnak egy elvesztett ütközetbe került.

Nem áll a dolog máskép a büntettekkel. Krafft-Ebing beszéli, hogy egy kivégzés látása, egy gyilkossági eset közvetlen előadása gyakran elegendő, hogy ellenállhatlanul ébreszsze fel a vérontás szomját. Ennek illusztrálásául néhány tanulságos példát is hoz fel.

Egy nyolcz éves leány kísérletet tesz szülei meggyilkolására, miután elolvasott egy esetet, melyben valami asszonyról volt szó, ki egy férfit leszúrt. Paul Moreau pedig a következő érdekes tapasztalatot közli: «Mikor — úgymond — 1839-ben a Bicêtre-kórházat látogattam, az intézetbe Fieschi és Alibaud merényletei után számos oly elmebeteg vettek föl, kiket szintén királygyilkos gondolatok háborgattak».

Végtelenig lehetne nyújtani a veszélyes olvasmányok suggestiv hatása alatt megzavart, vagy kísértésbe jött egyének által elkövetett bűntettek sorozatát. Különösen az alkoholistáktól leszármasztva egyéneket tartja Aubry kiváltképen alkalmasoknak minden egészségtelen excitatióra, s ezek azok, kik nem képesek meghatárolni a végrehajtás elől.

A mi a nyilvánosság e szomorú túlhajtásában a sajtó szerepét illeti, annak megszüntetésére a cikkíró néhány practikus tanácsot ajánl. Az első volna egy oly törvény, mely megtiltsa a hírlapoknak, bizonyos fentartások mellett, a bűntettek és a gyilkos tettei és viselkedése körülményes leírását. De amellett, hogy ily törvényt nehéz volna hozni, ha egy állam kezdeményezné is, nem lenne hatása más államokban, Svájcban, Belgiumban, Németországban. Tehát nemzetközi törvényre volna szükség.

A svájci hírlapírók már pár évvel ezelőtt egyezsége jutottak egymásközt abban, hogy a bűnügyekről csak egész sommás referátát adnak. A «Morning Herald» pedig már 1838-ban teljesen elzárta hasábjait a bűntettek és elmebajok leírásától. De ez még nem elég — végzi Aubry — a példát mások is kell, hogy kövessék. Azt szokták mondani, hogy a sajtó orvosolni is tudja a sebeket, melyeket üt; de — jegyzi meg Aubry talpraesetten — azon kellene kezdeni, hogy ne is üssünk sebeket, melyeket orvosolni kellene.

Bertholon értekezik a következő cikkben a család formáiról északi Afrika őslakóinál az ókori írók és az újkori szokások alapján. Előre bocsátjuk, hogy már e folyóirat 1891. évi novemberi füzetében Lacassagne egész programot adott Tarde és Coreval egyetértőleg a büntető anthropologia azon új tanulmányairól, melyek a büntető archaeológiát ölelik föl, mint a jelenkori büntettes ismeretének szükséges kiegészítését.

Bertholon a lybiaiak családélete vázolásán kezdi a Herodotos által nyújtott adatok alapján, s kimutatja, hogy e népeknél az asszonyok közösek voltak. Nem laktak a férfiakkal, s a két nem nyilvánosan úgy látta egymást, mint az állatok szokták. A gyermekeket anyjok nevelte föl, s mihelyt felnöttek, elvezették őket egy gyűlésbe, melyet a férfiak három havonként szoktak tartani. Megállapították, hogy minden gyermeknek az az atyja, a kihez legjobban hasonlít.

A findanoknál nem csupán a két nem promiscuitása volt

uralkodó, de a nők közül azoknak volt legtöbb tekintélye, kiknek legtöbb férfival volt viszonyuk. Sőt mindegyiknél különös jelvény szolgált arra, hogy jelezze, kinek hány kedvese volt. Bizonyos börgyűrűkből álltak ezek, melyeket állandólag viseltek s melyeknek számát mindannyiszor szaporították, a hányszor férfival érintkeztek.

A Nasamonokról Herodotos azt írja, hogy mikor egy közülök megházasodott, mátkája az első éjen minden vendéget részesített kegyeiben és ezért mindenki megajándékozta valamivel. A házaset ezen communismusát több író is említi. Dio Cassius például a kelta Bretagneról tudja, hogy ott a nők közösek voltak s a gyermekek a törzs tulajdonát képezték.

De nézzünk újabb írókat s utazókat. Bell 1840-ből részletesen leírja a nők állapotát bizonyos cserkesz törzseknél. «Szeretövel bírni — mondja — nem tekintetett szégyennek, s a férfiek büszkék voltak, hogy feleségeiket más férfiak is szeretik.» Tavernier pedig így ír a cserkeszekről: «Minél több viszonya van egy nőnek, annál több tiszteletnek örvend. Ha czivódás támad a nők közt, kölcsönösen azzal sértegetik egymást, hogy szemökre lobbantják egymásnak, hogy annyi a gyermekök, hogy e miatt férjeiken kívül nem tarthatnak más szeretőt.» Csaknem szóról szóra ugyan-ezt írja Herodotos is a lybiai törzsekről.

A menyasszony prostituálása a nászéjen szintén ismeretes nem egy európai törzsnél. A baleari benszülötteknél a menyasszony első éjszakáját a vendégeknek tartotta fönn, s ezeknek sorra következését az életkor szabta meg. A férj következett legutoljára. A régi irlandiak is szentesítették a menyasszony prostituálását. Volkov szerint pedig hasonló szokások nyomait hagyták fenn régi népdalok a délszlávoknál is. Csakhogy Galicziában szerinte e jog egyetlen vőfélyre van korlátolva.

Áttér ezután Bertholon az amazon-mythos fejtegetésére Diodornál. «Lybiában több helyt szokás volt, hogy a harci szolgálatot meghatározott ideig nők végezték, szüzességök megőrzése mellett. Mikor a katonai szolgálattidő letelt, közeledtek a férfiakhoz, hogy gyermekeket kapjanak tőlük, hatósági és közhivatalokat vállaltak. Ellenben a férfiak minden idejüket otthon töltötték és csakis házi foglalatosságokban vettek részt. Lebetegedésök után az amazonok az újszülöttet a férfiakra bízták, kik azokat tejjel és koruknak megfelelő tápszerekkel tartották.»

Ehhez is találni analógiát újabb népeknél, Navarrában, Biscayában. Guipuzcoában e szokást «corivade»-nak nevezik s rhodusi Apollonius említést tesz a «corivade»-ról egy kaukázusi törzsnél, a tibaréneknél is. Az iberiaiaknál az örökség nem a fiúra, hanem a leányokra szállott, s mint Strabó megjegyzi, ezek kötelesek voltak fivéreiket ellátni. A nő Görögországban is, a leleg törzs vidékén, nagy tekintélynek örvendett. Polybius mondja, hogy a locriabelieknél minden nemesség a nőktől eredt, s csak azok tekintettek patriciusoknak, kik száz nőági házból eredtek. A Szarmata szittyák nőiről Hippokrates említi, hogy lovagoltak, ijaztak és háborúztak leánykorukban, s csak azután mentek férjhez, ha három ellenségüket megölték.

Az amazonok vallási szokásairól Strabo szolgáltat bőséges adatokat. Miután megemlíti, hogy a kaukázusi amazonok külön élnek, így folytatja: «Magányos életüket csak a tavasz két hónapján át szakítják meg, a mikor azon hegyesúcsra költöznek, mely területöket a Gargareabeliektől elválasztja s hová egy régi egyezés értelmében a Gargareabelieknek is meg kell jelenniök, hogy nagy pompával részt vegyenek a közös áldozaton s velök nemi érintkezésbe lépjenek, de csupán oly czélból, hogy gyermekeket nemzzenek, minek folytán a párok egyesülése választás nélkül, sötétben és taláalomra történik. Mihelyt teherbe ejtették őket, a Gargareabeliek elküldik maguktól, s a viszony gyümölcsei közül a leányokat az amazonok maguknál tartják, míg a fiúkat kivétel nélkül a Gargareabeliekhez viszik, hogy maguk közt neveljék.»

A jelenkorból Kovalevszky tud hasonló szokásról a kaukázusi Pschevia lakóinál, kik szintén minden évben megülik Tamora királynő fia, Lascha ünnepét. Ez alkalommal a nemek érintkezése egészen korlátlan. A hetaerismusnak ez a hagyománya oly idők maradványa lehet, mikor még állandó házassági viszony nemlétében, a nemek egymásközti viszonya ideiglenes jelleggel bírt, mely minden egyes esetben az exogenikus szabályok nem követeése mellett létesült.

Párhuzamot von azután Bertholon a Herodot és Diodor által leírt szokások s azoknak fenmaradt hagyományai közt. Kitér a házassági adásvevésre s a nőrablás számos törzsnél divatozó simulatiójára, mely különösen az afrikai hegyi törzseknél Bone és Tunis között gyakori. Érdekesen említi fel, hogy Tunisban és

Constantine vidékén, habár a menyasszony prostitúciója ma már csak névleges, a férj azon pillanatban, melyben menyasszonya ingét a jelenlevők közé dobja, lábát felesége jobb lábára fekteti s egy összeg pénzét csúsztat kezeibe.

Meglehetősen épen maradt fenn a matriarchatus intézménye is a tuaregeknél. Csupán az anyaméh az, a mely megneimesít. A gyermekek a nő családjához tartoznak. Egy rabszolga és egy nemes anya fia nemes lesz. Egy nemes férfi s egy rabszolganő fia rabszolga marad.

Következő cikkben *Lacassagne* a túlélés kérdésének, illetőleg a túlélés törvényszéki orvostani megállapításának egy érdekes esetét ismerteti a Marcon asszony és leánya esete kapcsán, kiket 1891 júliusában Saint-Etienne-ben kalapácsütésekkel gyilkoltak meg s az ennek folytán előállt magánjogi igények elbírálásánál egész fontosságában merült fel a kérdés: melyik élte túl az egymás utáni öröklésre hivatott áldozatok közül a másikat. Magát az egész esetet nem tartjuk ugyan e lap keretébe tartozónak, de mivel jogéletünkben alig ismerünk rá példát, hogy e kérdés fölmerült volna, közöljük az erre vonatkozó felfogásokat, a mint az elméletben tért foglaltak s nagyrészt ma is irányadók.

A XVII. század folyamán rendszeren vélelmekre alapították a *commoriansok* halálozási ideje megkülönböztetését. Egyfelől a természet rendes folyását vették kiindulópontul, mely azt akarja, hogy az apa és anya gyermekeit megelőzze a halálban; mások inkább humanitási szempontokra alapították véleményüket s akkép akartak minden egyes esetben határozni, hogy a kapzsi oldalrokonok kizárásával, az apa, anya és hitestárs legyen előnyben a gyermek vagy a hitves örökségével szemben. A római jog is részletes intézkedés tárgyává tette azon egyének helyzetét, kik «naufragio, vel ruina, vel adgressu, vel quo alio modo simul» veszték el. Ezen szabályokat követve, a francia törvényhozás is több categoriáját vette föl a hasonló eseteknek törvénykönyvébe.

721. art.: Ha egymás utáni öröklésre hivatott több személy pusztul el ugyanazon eset folytán, a nélkül, hogy el lehetne dönteni, melyikök hunyt el előbb, a túlélés vélelmét ténybeli körülmények döntenek el, s ezek hiányában a kor vagy a nem.

721. art.: Ha azok, a kik együtt veszték el, tizenöt évesnél ifjabbak voltak, akkor az idősebbik vélelmezendő túlélőnek. Ha mindegyikök meghaladta a hatvan évet, akkor az ifjabbik

vélemezendő később elhalálozottnak. Ha némelyek ifjabbak voltak tizenöt évesnél, mások idősebbek hatvan évesnél, ez esetben az előbbieket kell túlélőknek tekinteni.

722. art.: Ha a kik együtt pusztultak el, a tizenöt évet betöltötték, a hatvanat azonban el nem érték, úgy egyenlő kor esetében a férfi javára szól a vélelem, valamint akkor is, ha a korkülönbség nem terjed túl egy éven. Ha ugyanegy nemhez tartoztak, akkor a természet rendje szerinti vélelem jó alkalmazásba, tehát az ifjabb vélelmeztetik tovább életben levőnek az idősebbnél.

E theoretikus kiinduló pontoktól eltekintve, a jelen czikk további része annak bizonyítását tartja szem előtt, hogy igen sok esetben a törvényszéki orvosi vizsgálat képes tisztán tudományos pozitív alapon is eldönteni a halálozás elsőbbségét.

Három munka ismertetése képezi *Vialleton* tanulmánya tárgyát az átöröklés főbb elméleteiről. (Les principales theories de l'hérédité.) E három alapvető munka Weissmannak már általunk is ismertetett kitűnő tanulmányai, Geddes és Thomson új műve a nem evolutiójáról és Sansonnak szintén csak tavaly megjelent «Normalis és pathologikus átöröklés tana».

A tulajdonságok átöröklése történhetik egyik nemről ugyanazon nemre, vagy egyik nemről az ellenkező nemre. Utóbbi esetet nevezik keresztező átöröklésnek, a mivel néha kimagyarázni igyekeztek kiváló emberek fiainak közepes értelmiségét.

De észlelni lehet ezeken kívül néha oly eseteket is, mikor a leszármazók oly tulajdonságokat árulnak el, a melyenek addig nem voltak tapasztalhatók nemzőiknél. Ezek az esetek ösztönözték Lucast, egy külön erő, a magunkkal született hajlamok felvételére, mely új formákat teremt, s ez erő tanulmányának szentelte Zola «Pascal orvos» című regényét, melyben maga a hős jelképezi az új tant. E hypothesis azonban *Vialleton* elveti, mert az sokkal jobban kimagyarázható Weissmann teoriáiból.

Sorra tekintve a különböző elméleteket, az átöröklés mindeféle tana két alaptételre vezethető vissza: a *praeformatio* és az *epigenesis* alapeszméjére.

Tudjuk, miben áll a *praeformatio* gondolata. A XVIII. század természetvizsgálói csakis előhaladott korú embryókat véve tanulmány tárgyául, következésképp hitték magyarázhatni a fejlődés menetét. Azt hitték, hogy az embryo, még a legkisebb is, a tökéletes állat minden organumát magában tartalmazza észrevehetlen

parányiságban, s a fejlődés csupán a részek arányos gyarapodásában áll. Wolff azonban a múlt század végén kimutatta, hogy a csirke növése teljességgel nem a már megalakult részek gyarapodásában áll, hanem ellenkezőleg, a forma változásainak, az egyszerű organumok összetett organumokká való átalakulásának folyamatában. Például az emésztő-cső kezdetben nem az a finom cső, a mi később, hanem csak egy vékony lap, mely maga köré tekeredve, üres hengerré alakul. Tehát nincs praeformálva, hanem lassan-lassan, fokozatos változásokon át, epigenesis útján alakul meg. E nézet helyességét megerősítették a későbbi embryologiai kutatások is.

De kérdés most, vajjon egy organum epigenetikus fejlődés útján való előállása, nem-e éppen a pete anyaga egy részének időben és térben való növekedése folytán következik be. Mert ha igen, ez esetben ez megint csak azt jelentené, hogy a különböző organumok praeformálva vannak a pete különböző részeiben.

És csakugyan, Roux kísérletei azt látszottak bizonyítani, hogy a béka petéjének két első küllőzete megfelel a test jobb- és baloldalának. Ha egyiket megöljük, míg a másikat élni hagyjuk, ez utóbbi továbbfejlesztésével egy féllárvát kapunk, mely a test egyik oldalfelére látszik reducálva lenni. Chabry is hasonló eredményeket ért el Franciaországban ascidia-petéekkel, s abból azt következtette, hogy a küllőzet minden sejtje bizonyos részeket tartalmaz virtualiter, s halála azoknak visszahozhatlan elvesztését vonja magával, tehát az állat különböző részei praeformálva vannak a pete különböző részeiben.

Íme, itt új formában áll elénk a praeformatio tana, s hívei mindazok, kik lehetők tartják, hogy a fejlődés folyamán előálló minden organum már eleve a csirában foglaltatik, habár csak egy végtelen apró állományrészezske alakjában.

Ellenben az epigenesis a mellett foglal állást, hogy a test lassan-lassan képződik, egyik rész a másik után, de a legújabb rész nem tartalmaztatik okvetlen a megelőzőkben. E részben Roux és Chabry vizsgálódásaival egész ellenkező föltevésekre nyújtanak támpontot Driesch észleletei, ki bizonyos echinodermek petéinek két első küllőzetét szétválasztván, arra a meggyőződésre jutott, hogy továbbfejlesztésükben mindkettő nem egy fél lárvát hozott napvilágra, hanem egy egész lárvát, mely csak felényire redukált dimenzióiban különbözött a normalisoktól.

Egész általánosságban tehát két kategóriára lehet osztani az átöröklésre vonatkozó teoriákat. Némelyek az átöröklést bizonyos különös anyag átruházásában látják a nemzőkről a leszármazókra; mások azt egy erő vagy mozgás átruházásának tulajdonítják. Az előbbi kategóriába tartoznak 1. azok az elméletek, melyeket His kiválási elméleteknek hív, ezek Hippokrates tana és Darwin pangenesise; 2. a csirák felhalmozási elmélete; 3. Weismann csira-plasma elmélete.

Az utóbbi kategóriába szintén számos hypothesis sorakozik, de a melyeknek elégtelenségét nyilván kiünteti a század elején az embryologia által az úgynevezett *nisis formativusnak* adott hiányos magyarázat. Ez iránynak főképviselei: His, Pfluger és Haeckel.

A kiválási elméletek gyűjtőneve elé His azokat a különböző elméleteket foglalta, melyek a nemző elemeket úgy tekintik, mint a test minden részéből úgyszólván kivonatolás útján létrejött tényezőket, a melyek tehát mind e részeket magukban foglalják s azokat fejlődésük folyamán reproducálják. Ez az eszme igen régi. Már Hippokratesnél feltaláljuk, ki a nemző magot úgy tekinti, mint a test minden részéből képződött anyagot. Több ízben is föllevenítették, nevezetesen Buffon is a szervi moleculák elméletében; de legtipikusabb kifejezésre talált a darwini pangenesisben, mely szerint, mint tudjuk, a test minden része igen kicsiny testecskéket, úgynevezett gemmulákat bocsát ki, s ezek osztódás útján szaporodva, elhelyezkednek a nemzősejtekben. Később, a fejlődés fokán, e gemmulák mindenike ugyanolyan szervnek ad életet, a milyenből eredt. A test gemmuláinak a nemzősejtekben szüntelen kicserélése foly, úgy, hogy ez utóbbiak nem bírnak az egyén élete minden szakában ugyanazon gemmulákkal. Valóban, egy működése folytán módosult organum a nemzősejtekbe új és különböző gemmulákat bocsát, mint a milyeneket a módosulás előtt bocsátott, s ez fejt meg Darwin álláspontjáról azt, hogy szerzett tulajdonságok átörökölhettek.

Ezzel szemben a csira-felhalmozódás teoriája azt bizonyítja, hogy minden lény, mely élő testtől születik, valósággal egészen készen mintázva foglaltatott benne ez utóbbiban, mely csupán ideiglenes burkolatául szolgált s az újszülött lény maga is egymáson felhalmozva, mintegy felraktározva, hordja magában kész csira alakjában egész származékát, mely még csak ezután fog napvilágot

látni. Érdekes, hogy maga Cuvier annyira felfoghatlannak tartotta a nemzés problémáját, hogy nem hitt az új teremtés lehetőségében s a csira-felhalmozódás tanához csatlakozott.

Csakhogy ez a theoria sem sokkal érthetőbb, s azonfelül ellenmondásban áll összes anatómiai ismereteinkkel. Weissmann érdeme, hogy mégis kulcsot szolgáltatott e rendszer megértéséhez, s összhangzatba igyekezett hozni azt legújabb anatómiai és histológiai adatainkkal.

Weissmann az élet tartama s az élet és halál feletti mély tudományos vizsgálódásokból indul ki, s azt a sarkételt állítja fel, hogy a közönséges látszat ellenére az élő anyag nem okvetlen halandó s nincs szükségkép alávetve a változó idő utáni enyészetnek. Valóban, habár látjuk is, hogy az élő lények legtöbbször elhal és teste elmúlik, de mégis léteznek bizonyos alsóbbrendű egyszéjtű lények, melyek csak a sexualis nemzés útján szaporodnak, mint például az amoebák, s ezért virtualis halhatatlansággal bíróknak tekinthetők. Fejlődésükben nincs semmi oly véghatár, mely a halálhoz volna hasonlítható, s új egyedek létrejötte sem jár a régiek elhalásával. A scissiparitás útján való osztódásban a két rész egyenlő, egyik sem korosabb vagy fiatalabb. Így az egyedeknek egy végtelen sora áll elő, melyek közül mindenik oly idős, mint maga a faj, mindegyik képes végtelen életre, folyvást kettéoszlik és sohasem hal meg.

Így az élő anyag, legegyszerűbb állapotában tekintve, tényleg halhatatlan. Ezt a gondolatot ragadja meg Weissmann, s erre mutat rá, mint a melyben keresnünk kell az átöröklési tünetek támaszpontját. Ennek az élő anyagnak Weissmann a csira-plasma nevet adja s helyét a sejt élete és fejlődése körül a *nuclein* vagy *chromatinban* jelöli ki.

S ez a hypothesis teljesen ki is állja a kritikát, mert minden azt mutatja, hogy valóban itt van a sejt életének és fejlődésének gőcse. Balbiani és Gruber próbát tettek bizonyos infusoriák darabokra vagdalásával, s azt tapasztalták, hogy ezek könnyen helyrepótolhatták és regenerálhatták testöknek gyakran jelentékeny részét, de csakis azokat, melyek a nucleint tartalmazták, más testrészt biztos halálnak nézett elébe. Sőt Boveri még tovább ment s egy ily petét megtermékenyített egy egész más fajhoz tartozó spermatozoiddal, s az eredmény egy lárva lett, mely kizárólag

a spermatozoidot szolgáltató faj jegyeit mutatta, s egyet sem az anyai faj lárvái vonásaiból.

Ígyde Weissmann még tovább elemzi a csira-plasma állományát, s úgy találja, hogy a nuclein bizonyos mennyiségű chromosomákból áll, melyek ismét még kisebb egységek összetételei, t. i. a Balbiani-féle mikrosomáknak. Weissmann még ezeket a mikrosomákat is determinansokra osztja fel, s végül a determinansok elemei gyanánt a biophorokat különbözteti meg. A biophor tehát a tulajdonképeni őselem, ugyanaz, a mi a vegytani testben a molecula s minden biophor megfelel azon tulajdonságok egyikének, melyek a sejtnak jellegét alkotják.

De nem kell azt hinni, hogy a csira-plasma minden determinansa egyaránt érvényesül, ellenkezőleg, van bizonyos számú determinans, mely mindig latens állapotban marad. Harczban állva egymással, csak a legerősebbek jutnak külső megnyilatkozásra az általok létrehozott organumban.

Egy barna férfi és szőke nő fia egyaránt bírja a sötét színű hajhagymák és a világos színűek determinánsait, de azért hajzata legtöbb esetben csupán a két szín valamelyike lesz, mert az ellentétes determinánsok legyűzettek a küzdelemben. Az atavismus minden ténye a determinánsok bizonyos számának latens állapota mellett szól. Így mikor egy unoka nagyatyjára üt, világos, hogy a tulajdonságait meghatározó determinánsok apja útján szálltak rá, holott ebben sohasem jutottak kifejezésre.

Az átöröklést Weissmann akkép magyarázza, hogy az élet kezdete óta a csira-plasmák egy csoportja félretétetik és egészben, sejtről sejtre menőleg átruháztatik a nemzősejtre, hol végleges elhelyezést nyer. E szerint az organismusban kétféle sejtek találhatók: somatikus vagy testsejtek és nemzősejtek; amazok már eredetileg enyészetnek szánva, emezek, melyek az átöröklés anyagát tartalmazzák, virtualiter halhatatlanok. Ezt a megkülönböztetést a somatikus és nemzősejtek közt közbevetőleg, különben már Weissmann előtt észrevette Owen, Haeckel, Brooks, Jäger, Galton, Nussbaum. Bard.

A megtermékenyített pete tehát csira-plasmáját két részre osztja. Egyike ezeknek, a Weissmann által korábban úgynevezett histo-plasma, a sejtek differentiálódása alapjául szolgál s a szervezetet képezi; a másik ellenben tartalékba helyeztetik a nemzősejtekben mindaddig, míg egy új egyed előállítására fel nem használtatik.

Az előadottakban Weissmann egyezik a múlt századi physiologisták nézeteivel, de teljes ellenlábasa lesz Darwinnak. Míg ugyanis Darwin a nemzősejtet az egész organismusból származtatja, Weissmann szerint ez azzal egyidejűleg keletkezik s ebben csak menedéket talál. Az ellentét a két tudós közt odáig terjed, hogy míg Darwin elfogadta az organismusnak élete alatt szerzett tulajdonságai átörökölhetését, s ezt a módosult organumokból eredő gemmuláknak a nemzés szerveiben való jelenlétéből magyarázta, addig Weissmann sokáig tagadta a szerzett tulajdonságok átöröklésének lehetőségét. Utolsó munkáiban azonban Weissmann is módosított nézetein, így elismeri, hogy a kérdésnél három esetet kell megkülönböztetni: 1. a csonkulásokat, 2. a gyakorlat által kifejtett tulajdonokat, 3. az életkörülmények által létrehívott módosításokat. Tulajdonkép csak a két első eset alá fogható tulajdonságok nem örökölhetők át; így a körülmételés által eltávolított praeputium mindig újra előtűnik.

Röviden átfutva az átöröklés többi teoriáját, His nézete abban culminál, hogy a szervezet minden fejlődése állandó törvényeknek alávetett gyarapodási folyamat eredménye. Ebben Pfluger is közeledik hozzá, a mennyiben az átöröklést a nemzők moleculái bizonyos rendezkedő csoportosulásának tudja be a leszármazók organismusában, azok eredeti hajlamai alapján; ő ezt a jegecedés folyamatával hasonlítja össze, mint ahogy egy oldatban, melybe egy jegeczet állítottunk, a már csoportosult részecskék saját elhelyezkedésük szerint vonzzák az oldat tömeceit. Viszont Haeckelnél az élő anyag végső eleme a plastidulnak nevezett tömecs, mely különös mozgási viszonynyal bír, mely egyszerre hullámzó és elágazó s az élettünemények alapját képezi. A plastidulák ezen mozgása vagy perigenesise megy át a csirába és szabja meg annak fejlődését.

Vége Geddes és Thomson eszméiben az a legérdekesebb, hogy ők távol attól, hogy a két nemet a megtermékenyítésnél csupa másodlagos formáknak tekintsék, mindkettőnek önálló és különös jelentőséget tulajdonítanak. A hímek kisebb nagyságú, activabb tulajdonságú, magasabb hőfokú, rövidebb életű formák, a nőneműek nagyobbak, szenvedőlegesebbek, conservatívabbak. A hímek *catabolikusok*, a nőneműek *anabolikusok*, azaz a hímeknél minden folyamat eredménye a protoplasmikus processus túlsúlva a rombolás (catabolismus) irányában, a nőnemnél pedig az ellenkező irányban, az alkotás (anabolismus) irányában. — *n — r.*

«Revue philosophique de la France et de l'étranger.
Nr. 1. Janvier 1894.»

A francia bölcselet tekintélyes folyóirata ez évi első számát *Fouillée* tanulmánya vezeti be «L'abus de l'inconnaissable et la reaction contra la science» cím alatt. Ebben különösen Lotze rendszerét bírálja a megismerhetetlenről s pálczát tör a philosophia azon törekvései felett, melyek az ismeretek körében meghatározott szerepet akarnak juttatni az immanens megismerhetlennek. Az okság — okoskodik Fouillée — csak a megismerhető tárgyak közötti kapocs, de nem lehet kapocs a tárgyak és egy megismerhetlen dolog közt. Azt, a mit Kant a kategoriáknak a transcendens megismerhetlenre való alkalmazásáról mond, annál helyénvalóbbnak találja Fouillée ezeknek az immanens megismerhetlenre való alkalmazásánál. Egyetlen categoria sem alkalmazható *in concreto* a megismerhetlenre. Kétségkívül nem lehet *in abstracto* kimutatni a fölfoghatatlan dolgok nem létezését definitio útján, mert minden bizonyításnak vagy elégséges megokolás, vagy pedig az ellenmondás elve alapján kell történnie; már pedig a csoda és mysterium éppen e két elv alóli kivételek. De még ha elfogadjuk is, hogy nem tudhatjuk, vajjon a logika és a tudomány egyeznek-e vagy nem a teljes valósággal, kénytelenek vagyunk, elméletben és gyakorlatban, mindarra nézve, a mi világunkban előadja magát, s a mit szabatosan gondolunk, a logikához és a tudományhoz tartani magunkat; máskülönbben nincs az az ábránd, melybe el ne merülhetnénk, nincs az a képtelen hit, melyhez ne ragaszkodhatnánk azon ürügy alatt, hogy talán lehetnek lények, sőt tünemények az értelem magyarázata nélkül, sőt annak ellenére.

E bevezetés után Fouillée nem habozik Lotze rendszerét a nagy bölcseleti decadence kezdetének nevezni. Lotze szerint ugyanis nincs jogunk azt mondani, hogy «mindennek oka van», mert például a világ létezése oly tény, melynek hiányzik oka, tehát méltán kérddheti, hogy az okozatlan eredmény mért szorítkoznék csupán a világ eredetére, s mért ne volna lehető ennek fejlődése körében is minden vonalon? Másrészt ennek daczára arról akar meggyőzni Lotze, hogy rendszerében a természet törvényei nem szenvednek kivételeket, csupán a tények maguk, melyekre a törvények alkalmazást nyernek, olyanok, hogy nem

mindig származnak előzetes föltételekből, hanem vannak néha semmiből keletkezett tények is.

Lotzet követi gondolkodása rendszerében Renouvier neokantismusa is, csupán két új elvvel súlyosbitva. Az indeterminismus francia championja ugyanis csak tüneményeket ismer el és minden végtelent visszautasít. Úgyde ha Renouvier szerint — mondja Fouillée — csak phaenomenek vannak és törvények, melyek azonban szerinte nem egyebek, mint e phaenomenek állandó elvont formái, akkor hogyan lehetnek a törvényektől teljesen független tünemények is, és honnan támadhatnak? hogyan ünek rést e phaenomenalis törvények érczfalazatán? El kell fogadnunk tehát bizonyos absolut tüneményeket, az okság törvényén kívül álló gyors és megfejthetlen jelenségeket, egyszóval a megismerhetlennek megnyilatkoztatását, a tünemények első kezdeteit.

Így a neo-criticisták kénytelenek elismerni, hogy a szabad-akarat nem csupán rejtély, hanem csoda. Rejtély, mert meghaladja ismeretünket; csoda, mert magában az ismeret világában valósul, felfüggesztvén annak törvényeit. Ez a megfajtó okok sorozatában támadó hézag, a megismerhető körébe tolakodó megismerhetlen.

Ha pedig azt mondjuk, hogy a mi változik és a mi új, az a szabad: akkor még abstractabban fejezve ki magunkat, azt kell mondanunk: a mi más, az szabad. S ennek a theoriának csiráját már Hume-nál megtaláljuk. A hatás — mondja ő — különböző az októl. De ha különböző, akkor csak tökéletlenül határozatatiük meg attól. A meghatározás tehát nem terjed ki a hatásnak nevezett egész tárgyra; szükség, hogy abban a determinatio és indeterminatio egymás mellett létezzék, mint ahogy egymás mellett létezik benne a különböző és a hasonló.

Fouillée szerint itt Hume csak a szavakkal játszik. Mert a determinatio épp úgy jelenthet *ex nihilo* előállást, mint egyszerűen egy változás előállítását valamely már létező és más okok hatása alatt módosult dologban. Kétségkívül egy jelenséget sohasem határoz meg teljesen egyetlen ok, hanem az okok összetétele, sőt még tovább menve, az okok egyetemessége. Merő sophisma tehát indeterminatiót látnunk azon a határon túl, a hol valamely állapotra valamely különös ok hatása kimerül. A golyót, melyet egy gyermek ujjai kilöknek, nem egészen a gyermek határozza meg. Vajjon azért a golyónál lehet indeterminismusról szó? Nem,

csupán más determinációk is helyet fognak azon kívül, melyet a gyermek ujjai képviselnek.

És mégis, Hume paralogismusára egész metaphysikát építettek fel. Minden tüneménynek — mondják — kettős oldala van: oksági és abszolút. Azon oldalról, melyben másokhoz hasonlít, ok és okozat; azon oldalról, melyben különbözik és eltér, sem nem ok, sem nem okozat, hanem szabad. Egyenesen kimondva: az okviszony csak az azonosságot érinti, a *más*, a különböző, mivel sem nem ok, sem nem okozat, tehát abszolút.

Csakhoggy sajnos — fejt tovább Fouillée — ebben lappang a rendszer halálos ítélete is. Ugyanis, ha azonos azonost eredményez, akkor az okot az okozattól többé nem lehet megkülönböztetni, mert ez a megkülönböztetés valami különbözőt tételezne föl a kettő között. E szerint az elmélet szerint az, a mi okoz valamit, nem okoz semmi eltérőt attól, a mi már létezett; vagy egyszerűbben szólva: nem létezik sem eredmény, sem okozat.

Úgyde — vetik most ellen — létezik új és eltérő, tehát az újnak és eltérőnek nincs ható oka. Mire Fouillée azt feleli: ha nem volna új, éppen akkor nem volna szükség okra. Más szavakkal e nézet szószólói épp ott kezdik az indeterminatiót, a hol egy eredmény különbözik az októl, azaz épp ott, a hol az ok önmagától különböző eredményt determinálva nyilatkozik meg. Azonkívül hibásan nevezik szabadságnak a dolgok eltérő tulajdonságait, például azt, hogy egyik napsugár kék, míg a másik vörös. Ki bihetné el, hogy mindaz, a mi különbözik, egyszerre abszolút és szabad is? Tény, hogy nem adhatunk számot magunknak a dolgok különbözőségi eleméről, épp oly kevésbé, mint létezésükről: de ez távolról sem szolgáltathat ürügyet a szabadság föl-tételezésére. Egyébiránt e felfogás szerint az, a mi szabad, semmiből sem eredhetvén és semmit nem eredményezhetvén, nem lenne egyéb, mint az abszolút meddség.

Végső következtetéseiben Fouillée annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy az indeterminista philosophia jelenlegi irányzata lényegileg átmeneti és múló elkalandozása a rationalismus vagy intellectualismus túlhajtása elleni jogos visszahatásnak, melyek a matematikai fatalismus egy nemére vezettek. Nem szükség kétségbevonni sem a tudás értékét, sem pedig a tudáson túl egy megjelölhetlen határvonal problematikus lehetőségét, mely reánk nézve mindörökké x fog maradni. De ez a meghatároz-

hatlan, föltéve, hogy létezik, csak transcendens lehet, és az is kell hogy maradjon. Immanens értéket tulajdonítani neki, mely gyanússá tehetné az értelem tekintélye körében, ez az, a mit sem a tudósok, sem a bölcsek nem fogadhatnak el a nélkül, hogy le ne kelljen ugyanakkor mondaniok úgy a tudományról, mint a philosophiáról. Midőn azt hiszszük, hogy ezzel egy új idealismus és a szabadság új felfogása útját egyengetjük, voltaképen csak a nyers materialismus és egy új fatalismus útját egyengetjük, mert semmi sincs, a mi a régiek «ἔλθ»-jéhez, «ἄπειρον»-ához, «αναγκη»-jához közelebb esnék, mint egy vak, megismerhetlen, észszerűtlen erő föltételezése.

Dugas a «hamis emlékezés»-re (*Observations sur la fausse mémoire*) tesz észrevételeket Lelande theoriája alapján. Helyreigazítja Lewes ez iránti tévedéseit, mikor következőleg magyarázza az ál-emlékezetet. «Megtörténik idegen földön, hogy egy ösvény vagy folyam hirtelen kanyarodása oly tájat mutat élénk, melyről úgy tetszik, mintha valamikor láttuk volna. Bemutatkozva valaki előtt, úgy érezzük, mintha már találkoztunk volna vele. Ha egy könyvben új gondolatokat olvasunk, úgy áll előttünk, mintha már rég ismernők azokat.» *Dugas* megjegyzi e példákra, hogy az itt jelzett megtévedés csak fél illusio, melyet az utána-gondolkozás eloszlat. Ellenben az ál-emlékezés teljes illusio, a mit a világ minden érve sem képes megingatni. A megzavarodás részleges tévedés, s így könnyen kimagyarázható és fölvilágosítható, holott az ál-emlékezet tökéletes tévedés, mely érthetetlen az illető előtt, s melyet a reflexio ki nem corrigálhat.

Kérdés, hogy az ál-emlékezet pathologikus állapot-e? *Dugas* ezt nem hiszi, valamint Lelande sem. Az egyének, kiknél tapasztalta, rendes ítélőképességűek, sőt néha kivételes értelmiséggel bírók. De szerinte igenis átöröklés tárgyát képezheti a hamis emlékezet, mint egy ízben két nővérnél, majd egy fivérnél és egy nővérnél, végre egyszer unokatestvéreknél észlelte. Egy esetben szinhallással járt együtt, máskor hallucinációkkal. Úgy látszik — teszi hozzá — mindig idegességgel van egybekötve s a korrallal együtt csökken.

Megkülönbözteti *Dugas* az ál-emlékezet teljes vagy nem teljes, továbbá előérzetes vagy a nélküli alakját. Az elsőt pillanatnyi szórakozással magyarázza, melyet a figyelem hirtelen fölébredése követ. Legyen az egy táj, melyre rátekinünk, a nélkül, hogy látnók; ingadozó képe lelkünkbe hat, a nélkül, hogy nyo-

mot hagyna benne. De nem létezik teljes feledés. Minden lelki állapot, legyen bár még oly gyöngye és észrevétlen, újra fölleveledhetik és pedig fokozott intensivitással.

Tegyük fel, hogy a lélek felocsúdik ellanyhultságából. A tájat, melyet előbb láttunk, a nélkül, hogy felfogtuk volna, most felfogjuk és pedig felfogjuk azzal a különös sensatióval, hogy már láttuk. Az emlékezet feltámad a tudhatatlan homályból s eloszlatja e homályt. A viszonyosság és hasonlóság az első perceptio közt, mely az emlékezet tárgya s a jelenlegi közt, mely az előbbinek megnyújtása, magyarázatát adják a hamis emlékezetnek. A két észrevétel egymás mellé kerül, a nélkül, hogy összeolvadhatna, innen az emlékezet, mely az észrevétel, és az észrevétel, mely az emlékezet benyomását kelti.

Meg kell emlékeznünk *Lévy-Brühl* tanulmányáról is, mely Jacobi és a spinozizmus viszonyát tárgyalja, főleg az előbbi iratai alapján. Spinozát tudvalevőleg sokáig félreismerték, míg aztán a XVIII-ik század vége táján egyszerre az elsőrangú metaphysikusok sorába emelkedett. Ennek a fordulatnak, mely 1775 körül következett be, egyik legfőbb tényezője Jacobi volt. Az ő polemikája Mendelssohnnal és Lessing spinozizmusa fölött, volt az, a mi a figyelmet a nagy holland bölcész rendszerére első ízben fölhívta.

Spinoza rendszere a reactio első lépését jelentette azon «népszerű» philosophiai irányzat ellen, mely a francia bölcészek és Locke eszméiből táplálkozott, s melynek szerény ambíciója az volt, hogy érthető, világos és népszerű legyen. A mit azonban Goethe is legbámulatosabbnak tart a spinozizmusban, az az a mód, a mint benne a természet isteninek van proclamálva és bemutatva. Isten nyilatkozik benne mindenütt, «etiam in herbis et lapidibus».

A Herder-, Jacobi, Goethe-féle új német generatio többé nem elégedett meg az avult rationalismussal; érezte annak ürességét s mélyebb és tartalmasabb philosophiát követelt. E követelménynek Kant készült eleget tenni. De a tiszta ész kritikája csak 1781-ben jelent meg s a hátralevő tizenegy év alatt Kant mitsem írt. Ezt az időközt töltötte be Németországon Spinoza, s az ébredező német metaphysikai szellem egész sóvársággal vetette magát Spinoza Ethikájára, mely hirtelen, mint egy isteni kijelentés hatott.

Jacobi volt az első, a ki nyíltan kijelentette: «csak két philosophia lehetséges: a Platóé és a Spinozáé; válaszszon ki-ki őszintén e kettő közül». Ő teljes őszinteséggel Spinozát választotta, épp úgy, mint Goethe is. «Tagadom — írta Jacobi a még mindig habozó Herdernek — hogy a végokok és a ható okok rendszere közt valami közvetítő rendszer lehessen, mely minden emberre nézve érthető. Az értelem és az akarat, ha nem a legelső és a legmagasabb, akkor csak alárendelt erő, csak rugó és nem motor, csak egy gépezet, a mely leszerelhető és a melynek szerkezete leleplezhető. Mechanismus alatt értem a tisztán ható okok minden láncolatát, mely *ipso facto* szükségképeni láncolat, éppen úgy, mint ahogy a szükségképeni *ipso facto* gépies.»

Mendelssohn kezdetben azzal akarta legfegyverezni Jacobit, hogy illetéktelen dilettánskodást vetett szemére. De a Spinoza tanáról írt levelek megjelenése után ez többé nem volt lehetséges. Jacobi philosophiáját meg lehetett czáfolni, ki lehetett gúnyolni, de ignorálni nem lehetett. Fontosságát mutatták a nyomában támadt élénk felszólalások. Jacobi első helyre küzdte fel magát az írók közt, kik mindennap szaporodó számmal izentek hadat az uralkodó philosophiai szellemnek, annak szemére hányták laposságát és megjósolták közel végét.

A mi Goethét illeti, ő nem osztotta egészen Jacobi nézeteit. Ő nem fogadhatta el azt, hogy a természet ellenkezzék Istennel. Éppen az ellenkezőt hitte, s ezért nem járult hozzá Jacobi magyarázatához. A spinozismus előtte egész más egyéb, mint abstract mechanismus, s mindenesetre többet ér annál, a mivel Jacobi akarta helyettesíteni. Ő épp oly atheista, mint Spinoza, s nem riad vissza sem a szótól, sem a lényegtől.

Mindent összevéve, Jacobi, mikor feltámasztani segített a spinozismust, halálos csapást mért a Németországon uralkodó philosophiai szellemre. És ebben helyesen számított. Az összehasonlítás lesújtó volt Mendelssohnra és barátaira. De nem vette észre, hogy ő reá nézve is. Spinoza rehabilitálva lett; ebben Jacobi elérte célját; de midőn Spinozát saját elmélete támogatására akarta felhasználni: különös fölcserélésével a szerepeknek, inkább az ő tanai szolgáltak a spinozismus megerősítésére.

Nagyérdekű polemia fejezi be az önálló cikkek sorozatát *Lech alas* és *Delboeuf* közt a «hasonló világok problémája» fölött. 1893. június 3-án olvasta föl Delboeuf a polemia kinduló pont-

jául vett értekezését a belga királyi akadémiában ily czímmel: «Megamikros, vagyis a világegyetem dimenziói arányos reductiójának észszerű eredményei». Azóta e tanulmány az Alcan-féle kiadványok közt is megjelent, s meleg plaidoyert szolgáltat a valóságos tér és a geometriai tér különbsége és a világegyetem dimenzióinak abszolút jellege javára.

Szemben ezzel Lechallas így állítja fel a megoldandó tételt. Ha valakit megfigyelő helyzetbe képzelünk egy oly világban, mely a mienktől csak méreteiben különbözik, minden méret arányos módon viszonyulva a mienkkel, s ha hozzáteszszük, hogy e világban a mozgás természete ugyanaz, a mi a mienkben: akkor ez a világ nemcsak nem fog különbözni a szemléltre nézve a mienktől, sem geometriai, sem kinematikai szempontból, de sőt dinamikai tekintetben is azonos lesz. A két első tekintetben kételyről nem is lehet szó, mert hiszen a hosszméretek ugyanazok maradnak, a szögek sem változtak, sőt a gyorsaság értéke sem, mert éppen az maradt, a mi bizonyos hosszúságok változhatlan értéke. Ha már most figyelembe vesszük, hogy a tömeg mérete és fogalma, valamint minden erőtani törvény meghatározása, kizárólag a mozgás vizsgálatából folyik a világegyetemben; ebből az következik, hogy ezek is azonosak lesznek a megfigyelőre nézve a mieinkkel, minthogy minden nagyság és gyorsaság mérete ugyanaz maradt.

Daczára e kétségbevonhatlan igazságoknak, Delboeuf mégis egészen ellenkező eredményekre jut. Így szerinte a súly éppen félakkora lenne egy a mienknél félszerte kisebb átmérőjű planétán, úgy hogy egy liter víz például, melynek térfogata megfelelné egy földi liter $\frac{1}{8}$ -ának, csak $\frac{1}{16}$ kilogrammot nyomna. Másfelől a méter csak 50 centiméternek felelné meg a mi számításunk szerint, tehát a kilogramm-méter a mienknek csak $\frac{1}{32}$ részét tenné. Ámde — teszi hozzá Delboeuf — az ottani lakosok ereje, mely arányosan viszonylik izmaik tömegéhez, $\frac{1}{8}$ résznyire van reducálva, miből következik, hogy a mienket négyszeresen meghaladó munkát volnának képesek végezni.

Ez az argumentatio Lechallas szerint föltételezi, hogy bizonyos térfogatú szén elégetése ugyanazon melegmennyiséget idéznél elő a két világban, ha egyenlő mértékkel mérjük, a mi kétségtelen is, föltéve, hogy a testek belső alkata nem szenvedett változást, de nem úgy akkor, ha az atomok vagy moleculák nyolcz-

szorta lettek számosabbak, tömegeik és kölcsönös távolságaik változásával. Ez esetben magától érthető, hogy az $\frac{1}{2}$ viszonynak reductiója a kifejtett meleget $\frac{1}{32}$ -re kell hogy csökkentse, mert ez a meleg a szén- és éleny-atomok által elvesztett élő erőnek tulajdonítandó. Már pedig az élő erő eme két tényezőjének tömege $\frac{1}{8}$ -ra van reducálva s a sebesség négyzete $\frac{1}{4}$ -re, mivel minden mozgás föltételezhetőleg felénnyel csökkentette gyorsaságát.

Delboeuf tévedését Lechallas annak tulajdonítja, hogy ő a kisebbített testeket ugyanazon anyagból összetetteknek gondolja, azaz olyanoknak, melyeknek elemei nem kisebbítettek, hanem csak szám szerint reducáltak. Pedig nyilvánvaló, hogy ha egy, a mieinknek mindenben megfelelő világot képzelünk, úgy ezt a testet alkotó tömecekre is alkalmaznunk kell, nem csupán a testek külső burkolatára.

— n — r.

AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL.

— Második közlemény. —

III.

A jogállam akadályai a jelenkor államéletében.

Jogállam és culturállam: oly jelszók ezek, a melyeknek alig állhat már ma komoly politikus ellent az elméletben. Sőt magában a gyakorlati politikában is ezen jelszók alatt küzd ma már — úgyszólván pártkülönbségre való tekintet nélkül — Európaszerte csaknem mindenki, a ki csak nem áll alatta a modern politikai műveltség átlagos színvonalának. Másfelől azonban annyiszor lettek már e jelszók hangoztatva, a nélkül, hogy szemlátomást siker követte volna azokat a törvényhozási és kormányzati politikában, miszerint hidegen kezdi már-már hagyni e két jelszó a közélet tevékenykedő szellemeit nem egy európai államban. Az ajkak még mozognak, de csak a samanismus bizonyos gépies imádságát végzetik vajmi gyakran, midőn a parlamenti viták hevében magukból a dörgő ékesszólás apostropháló hangján e jelszókat ki-kibocsátják; az eredmény a legtöbb esetben mindössze is csak az, hogy nem áll velök szembe senki, a ki fenhargon merné odakiáltani nekik, hogy «Nincs igazatok! Sem a jogállam, sem a culturállam eszméje nem érdemli meg azt a fáradságot, hogy érette lelkesüljünk!» — Ezt, az